

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता ।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

वर्ग संख्या

180NC

Class No

पुस्तक संख्या

85.16

Book No

ग० पु०/N. I. 38

H7/Dte/NL/Cal/79—2,50,000—1-3-82—G1

180. No. 85. 16.

मेघदूतम्

~~महाकवि कालिदासः कृतम्~~

—०००—

श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितया सङ्गीतवनीसमाख्यया
व्याख्यानगतम्

संस्कृतविद्यालये साहित्यशास्त्राध्यापकेन

श्रीमदनमोहन शर्मातर्कालङ्कारेण

संस्कृतम्

—०००—

कलिकातायाम्

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितम्

संवत् १९०७

disposed of by
THE IMPERIAL R. AND DEPTT.
Date - 2nd May 1924.

मेघदूतम् ।

पूर्वमेघः ।

कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

आश्रीर्नमस्क्रियावस्तुदिदेशोवापि तन्मुखमिति शास्त्रात् काव्यादौ
वस्तुनिर्देशात् कथां प्रस्तौति

कश्चिदिति । स्वाधिकारात् खनियोगात् प्रमत्तोऽनवहितः ।
प्रमादोऽनवधानतेत्यमरः । जुगुप्सुः विरोमप्रमादार्थानामुपसंख्यानमि-
त्यपादानत्वात् पञ्चमी । अतएवापराधाहेतोः कान्ताविरहेण गुरुणा
दुर्भरेण दुस्तरेणेत्यर्थः । गुरुस्तु गीष्मैः ऋते गुरौ पितरि दुर्भरे
इति विश्वः । वर्षं संवत्सरं भोग्येण । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइति
द्वितीया । अत्यन्तसंयोगे चेति समासः । कुमति चेति यात्वम् । भर्तुः
स्वामिनः शापेन अस्तंगमितो महिमा सामर्थ्यं यस्य सोऽस्तंगमित
महिमा । अस्तमिति मकारान्तमथयं तस्य द्वितीयेतियोगविभागा-
त्समासः । कश्चिदनिर्दिष्टनामा यक्षो देवयोनिविशेषः । विद्याधरा-
सुरोयत्तरक्षोगन्धर्वकिन्नराः । पिशाचोगुह्यकाः सिद्धो भूतोऽमी देव-
योनयइत्यमरः । जनकतनयायाः सीतायाः स्नानैरवगाहनैः पुण्यानि
पवित्राणि उदकानि येषु तेषु प्रावनेष्वित्यर्थः । छायाप्रधानास्तरवः
छायातरवः प्राकपार्थिवादित्वात्समासः । स्निग्धाः सान्द्राः छायातरवो

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी
नीत्वा मासान् कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

नमेरुवृक्षा येषु तेऽवसतियोग्येऽप्यित्यर्थः । स्निग्धन्तु मृदुलो सान्ने
इति वैयाकृत्योक्तनमेरुः स्यादिति च शब्दार्थवः । रामगिरेस्त्रि-
कूटस्य आश्रमेऽवसतिं चक्रे कृतवान् । अत्र नगनगरार्थवादिवर्णना
सद्भावाच्चङ्कायत्वम् । रसो विप्रलम्भाख्यः षट्कारः तत्राप्युन्मादा-
वस्था । अतएवेकज्ञानवस्थानं सूचितम् आश्रमेऽप्यिति बहुवचनेन ।
सीतां प्रति रामस्य हनुमत्सन्देशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः
कृतवानित्याहुः । अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । मन्दा-
क्रान्ता जलधिषड्गैर्भौ । नतौ तादृक् चेदिति ॥ १ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नद्रौ चित्रकूटाख्ये अवलाविप्रयुक्तः कान्ता-
विरहो कनकस्य वलयः कटकम् । कटकं वलयोऽस्त्रियामित्यमरः ।
तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तः शून्यः प्रकोष्ठः कूर्परादधःप्रदेशो यस्य
स तथोक्तः । कत्वान्तरे प्रकोष्ठः स्यात् प्रकोष्ठः कूर्परादधइति
शाश्वतः । विरहदुःखात् कथमित्यर्थः । कामी कामुकः स यद्यः कति-
चिन्मासान्द्रौ मासानित्यर्थः मासानन्यान् गमय चतुरइति वक्ष्य-
माणत्वात् । नीत्वा याप्रयित्वा आघाताभिर्नक्षत्रेण युक्ता पौर्यमासी
आघाता । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् टिड्ढाणजित्यादिना ङीप् सा-
घाटस्त्रिन् पौर्यमासीत्यावाढो मासः । सास्त्रिन् पौर्यमासीति संज्ञा-
यामित्यण् । तस्य प्रथमदिवसे आस्त्रिष्टसानुमाक्रान्ततटम् । वप्रक्रीडा
उत्खातकेलयः । उत्खातकेलिः क्रीडाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यतइति
शब्दार्थवः । तासु परिणतस्त्रिगन्तप्रहारः । तिर्यग्गन्तप्रहारस्तु
गजः परिणतो मतइति हलायुधः । स चासौ गजश्च तमिव प्रेक्षणीयं
दर्शनीयं मेघं ददर्श । गजप्रेक्षणीयमित्यत्रेवलोपास्तुभोपमा । केचि-
दावाङ्मस्य प्रथमदिवसइत्यत्र प्रत्यासन्ने नभसीति वक्ष्यमाणनभोमास
प्रत्यासत्त्यर्थं प्रथमदिवसइति पाठः कल्पयन्ति तदसङ्गतं प्रथमाति-
रेके कारणाभावात् । नभोमासस्य प्रत्यासत्त्यर्थमित्युक्तमिति चेन्न

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं
वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥
तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो
रन्तर्वाप्यश्चिरमनुचरोराजराजस्य दध्यौ ।

प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्त्यैव प्रथमदिवसस्याप्युपपत्तेः कल्पन्त
प्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेनाविवक्षितत्वात् विवक्षितत्वे वा स्वपक्षेऽपि प्र-
थमदिवसातिक्रमणे मेघदर्शनकल्पनायाम् प्रमाणाभावेन तदसम्भवात्
प्रत्युतास्त्यक्षेत्रेव कुशलसन्देशस्य भाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य पुरत-
एवानुमानमुक्तं भवतीत्युपयोगसिद्धिः । ननून्मत्तस्य नायं विवेक इति
चेन्न उन्मत्तस्य नानर्थस्य प्रतीकारार्थं प्रवृत्तिरपीति सन्देशश्च मा-
भूत् तथा च काव्यारम्भेवाप्रसिद्धः स्यादित्यहोमूलोच्चेदी पाण्डित्य
प्रकर्षः । कथं तर्हि शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणा-
वित्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य शापस्य मासचतुष्टयावशिष्ट-
स्योक्तिः दशदिवसाधिकत्वादिति चेत् स्वपक्षेऽपि कथं सा विंशति
दिवसैर्नूनत्वादिति सन्तोष्यम् । तस्मादीषदैवम्यमविवक्षितमिति
सुकृत्तं प्रथमदिवस इति ॥ २ ॥

तस्येति । राजानो यक्षाः । राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रिय
शक्त्योरिति विश्वः । राजा, राजा राजराजः कुवरः । राजराजो
धनाधिप इत्यमरः । राजाहः सखिभ्यश्च इति टच्प्रत्ययः । तस्यानु-
चरो यक्षः अन्तर्वाप्यो धीरोदात्तत्वादन्तःस्थाभिस्ताम्रुः सन् कौतुका-
धानहेतोर्भिलाषोत्पादकारणस्य । कौतुकञ्चाभिलाषे स्यादुत्सवे
नर्म्महर्षयोरिति विश्वः । तस्य मेघस्याग्रे कथमपि गरीयसा प्रयत्न-
नेत्यर्थः । ज्ञानहेतुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथा-
प्यन्तं यत्नगौरववाङ्मयोरित्युज्ज्वलः । स्थित्वा चिरं दध्यौ चिन्तया-
मास । ध्ये चिन्तयामिति धातोर्लिट् । मनोविकारोपशमनपर्यन्त
मिति शेषः । विकारहेतुमाह तथाहि मेघालोके मेघदर्शने सति

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः
 कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥
 प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
 जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ।
 स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै
 प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

सुखिनोऽपि प्रियादिजनसङ्गतस्यापि चेतः चित्तम् अन्यथाभूता वृत्ति
 र्यापादो यस्य तदन्यथावृत्ति भवति विकृतिमापद्यतइत्यर्थः । कण्ठा
 श्लेषप्रणयिनि कण्ठाश्लिङ्गनार्थिनि जने दूरे संस्था स्थितिर्यस्य
 तस्मिन् दूरसंस्थे सति किं पुनः विरहिणः किमुत वक्तव्यमित्यर्थः ।
 विरहिणां मेघसन्दर्शनमुद्दीपनं भवतीति भावः । अर्थान्तरन्यासो-
 ऽलङ्कारः तदुक्तं दण्डिना । श्रेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रकृत्य
 किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुन इति ॥ ३ ॥

अथ समाहितान्तःकरणः सन् किं कृतवानित्याह

प्रत्यासन्नइति । स यत्तो यस्मिन् दधौ स इत्यर्थः । नभसि
 आवणे । नभाः आवणिकश्च स इत्यमरः । प्रत्यासन्ने आघादस्थान-
 न्तरं सन्निकृष्टे प्राप्ते सतीत्यर्थः । दयिताजीवितालम्बनार्थी सन् वर्षा-
 कालस्य विरहदुःखजनकत्वादुत्पन्नार्थप्रतीकारादनर्थोत्पत्तिप्रति-
 बन्धश्च वरमिति न्यायेन प्रगेव प्रियाप्राग्धारणोपायं चिकीर्षु-
 रित्यर्थः । जीवनस्योदकस्य मूतः पटबन्धो वस्त्रबन्धो जीमूतः । पृषोदरा-
 दित्वात्साधुरिति । मूतः स्यात् पटबन्धेपीति रुद्रः । तेन जीमूतेन जल-
 धरेण प्रयोष्येन स्वकुशलमयीं स्वस्तेमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्त्ताम् । वार्त्ता
 प्रवृत्तिर्हन्तान्तइत्यमरः । हारयिष्यन् प्रापयिष्यन् । हृदयेष्वेति
 चकारात् क्रियार्थक्रियोपपदात् हृदप्रत्ययः । जीवनार्थं कर्म जीवन
 प्रदेनेव कर्त्तव्यमिति भावः । हृत्कारन्यतरस्यामिति कर्मसंज्ञायावि-

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः
सन्देशार्थाः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्वादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्त्ता हि प्रकृतिरूपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥५॥

कल्पात् पक्षे कर्त्तरि तृतीया । प्रत्ययैर्नवैः कुटजकुसुमैर्गिरिमक्षि-
काभिः । कुटजोगिरिमक्षिकेति हृषायुधः । कल्पितार्थाय कल्पितो-
ऽनुष्ठितोऽर्घः पूजाविधिर्यस्य तस्मै । मूल्ये पूजाविधौवर्घइत्यमरः ।
तस्मै जीमूताय । क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
प्रीतिप्रमुखानि प्रीतिपूर्वकाणि वचनानि यस्मिन् कर्मणि तत्प्रीति
प्रमुखवचनं यथा तथा शोभनमागतं स्वागतं वचनं प्रीतः सन् व्याज-
हार कुशलागमनं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु चेतनसाधार्यं कथमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्तइत्यपेक्षायां
कविः समाधत्ते

धूमेति । धूमश्च ज्योतिश्च सलिलञ्च मरुदायुश्च तेषां सन्निपातः
सङ्घातो मेघः क अचेतनत्वासन्देशानर्हइत्यर्थः । पटुकरणैः समर्थ-
न्त्रियैः । करणं साधकतमं क्षेत्रगान्त्रियेष्वपीत्यमरः । प्राणिभि-
श्चेतनैः । प्राणी तु चेतनौ जन्मीत्यमरः । प्रापणीयाः प्रापयितव्याः
सन्दिश्यन्तइति सन्देशस्तद्वार्थाः क इत्येवमौत्सुक्वादित्युक्त-
त्वात् । इत्युक्त्युक्तउत्सुकइत्यमरः । अपरिगणयन् अविचारयन्
गुह्यज्ञो यक्षस्तं मेघं ययाचे याचितवान् प्रार्थयामास । तथाहि
कामार्त्ताः मदनातुराश्चेतनाच्चाचेतनाश्च तेषु विषये प्रकृतिरूपणाः
स्वभावदीनाः कामान्धानां युक्तायुक्तविवेकशून्यात्वादचेतनयाच्चा न
विरुध्यतइत्यर्थः । अत्र मेघसन्देशयोर्विरूपयोर्घटनाद्विवेकमात्राङ्कारः ।
तदुक्तं विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यजानर्थस्य वा भवेत् । विरुपघटना-
पसौ विषमालङ्कारातिस्त्रिधा । सा चार्थान्तरन्यासानुप्रायिता तत्समर्थ-
कत्वेनैव चतुर्थपादे तस्योपन्यासात् ॥ ५ ॥

सम्प्रति याज्ञाप्रकारमाह

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां
 जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
 तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशात् दूरबन्धगतोहं
 याज्जा मोघावरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥६॥
 सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत् पयोद प्रियायाः
 सन्देशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।

जातमिति । हे मेघ त्वां भुवनेषु विदिते भुवनविदिते । निष्ठेति
 भूतार्थे क्तः गतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमानार्थत्वेपि क्तस्य च वर्त्तमानइति
 भुवनशब्दस्य षष्ठ्यन्ततानियमात्ममासो न स्यात् क्तेन च पूजयामिति
 निषेधात् । पुष्कराखावर्त्तकाश्च केचिन्मेघानां श्रेष्ठास्तेषां वंशे
 जातं महाकुलप्रसूतमित्यर्थः । कामरूपमिच्छाधीनवियहं दुर्गादि
 सञ्चारक्षममित्यर्थः । मघोनः इन्द्रस्य प्रकृतिपुरुषं प्रधानपुरुषं
 जानामि । तेन महाकुलप्रसूतत्वादिगुणयोगित्वेन हेतुना विधि-
 वशाद्देवायत्तत्वात् । विधिर्विधाने देवे चेत्यमरः । वशमायत्ते वश-
 मिच्छाप्रभेदेयोरिति विश्वः । दूरे बन्धुर्यस्य स दूरबन्धुः वियुक्त
 भार्य्याऽहं त्वय्यर्थित्वं गतः । ननु याचकस्य याचजायां याचगुणो-
 त्कर्षः कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्य देवाद्याच्चाभक्तेषु लाघवदोषा-
 भावएवोपयोगइत्याह याच्जेति । अधिगुणेऽधिकगुणे पुंसि विषये
 याच्चा मोघा निष्कलापि वरमीषत्त्रियं दातुर्गुणाढ्यत्वात्त्रियत्वं
 याच्चावैफल्यादीषत्त्रियत्वमिति भावः । अधमे निर्गुणे याच्चा
 लब्धकामापि सफलपि न वरमीषत्त्रियमपि न भवतीत्यर्थः । देवा-
 नृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये इत्यमरः । अर्थान्तरन्यासानु-
 प्राणितः प्रेयोऽलङ्कारः । तदुक्तं दण्डिना । प्रेयः प्रियतराख्यान-
 मिति । एतदाद्यपादत्रये चतुर्थपादस्थेनार्थान्तरन्यासेनोपजीवितमिति
 सुव्यक्तमेतत् ॥ ६ ॥

सन्तप्तानामिति । हे पयोद त्वं सन्तप्तानाम् आतपेन वा प्रवास

गन्तव्या ते वसति रत्नका नाम यक्षेश्वराणां
वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥७॥
त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसत्यः ।
कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्यपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥८॥

विरहेण वा संज्वरितानाम् । सन्तापः संज्वरः समावित्यमरः शरणं
प्रयोदानेनातपखिन्नानां प्रोषितानां स्वस्थानप्रेरणया च रक्षकोऽसि ।
शरणं गृह्णन्ति चोत्थितमरः । तत्तस्मात्कारणाद्वनपतेः कुवेरस्य
क्रोधेन विस्फोटितस्य प्रियया वियोजितस्य मे मम सन्देशं वाचां
प्रियायाः हर प्रियां प्रति नयेत्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सन्देश
हरखेनावयोः सन्तापं नुदेत्यर्थः । कुत्र स्थाने सा स्थिता तत् स्थानं
वा कस्य तत्राह गन्तव्येति । वह्निर्भवं वाह्यम् । वह्निर्देवपञ्चजनेभ्य
स्वेत्यङ् । वाह्ये उद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि या चन्द्रिका तथा
धौतानि निर्मलानि हर्म्याणि धनिकभवनानि यस्यां सा तथोक्ता ।
हर्म्यादि धनिनां वास इत्यमरः । अनेन व्यावर्तकत्वमुक्तम् । अलका
नाम अलकेतिप्रसिद्धा यक्षेश्वराणां वसतिः स्थानं ते तव गन्तव्या
त्वया गन्तव्येत्यर्थः । हृत्यानां कर्त्तरि षष्ठी ॥ ७ ॥

मदर्थं प्रस्थितस्य ते पथिकाङ्गनाजनाश्रयासमनुषङ्गिकं फलमित्याह
त्वामिति । पवनपदवीमाकाशमाहूतं त्वां प्रश्रयानं गच्छन्ति ते
पथिकाः । पथः कन्निति कन्प्रत्ययः । तेषां वनिताः प्रोषितभर्तृकाः
प्रत्ययात्प्रियागमनविश्वासात् । प्रत्ययोऽधीनश्रयज्ञानविश्वासहेतु-
वित्यमरः । आश्वसत्यो विश्वस्ताः । श्वसिधातोः शञ्जन्तादुगितश्चेति
ङीप् । तथोद्गृहीतालकान्ताः दृष्टिप्रसारार्थमुन्नमय्य धृतालकायाः
सत्यः प्रेक्षिष्यन्ते अत्युत्कटतया द्रव्यन्तीत्यर्थः । तथाह त्वयि सन्नद्धे
व्यापृते सति विरहेण विधुरां विवशां जायां कउपेक्षेत न कोपीत्यर्थः

मन्दंमन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
 वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
 गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमावद्धमालाः
 सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं वलाकाः ॥ ६ ॥

अन्योपि मद्यतिरिक्तोपि यो जनेऽहमिव पराधीनवृत्तिः परायत्त
 जीवको न स्यात् स्वतन्त्रस्तु न कोप्युपेक्षते इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ८ ॥

निमित्तान्यपि ते शुभानि दृश्यन्तइत्याह

मन्दंमन्दमिति । अनुकूलः पवनो वायुस्त्वं मन्दंमन्दमतिमन्द-
 मित्यर्थः । अत्र कथञ्चिदीप्ताशमेव दिव्यनिर्व्याह्या प्रकारे गुण
 वचनस्येत्येतदाश्रयणे तु कर्मधारयवद्भावे सुबलुक्ति मन्दमन्दमिति
 स्यात्तदेवाह वामनः मन्दंमन्दमित्यत्राप्रकारार्थं दिर्भावइति । यथा
 सदृशं भाविकलानुरूपमित्यर्थः । यथा सादृश्ययोग्यत्ववीक्षास्वार्था-
 नतिक्रमइति यादवः । नुदति प्रेरयति अयं सगन्धः सगन्धः सम्बन्धीति
 केचित् । गन्धो गन्धक आनोदे लेशे सम्बन्धगन्ध्वयोरिति विश्वः । ते
 तव वामो वामभागस्थः । वामस्तु वक्त्रे रम्ये स्यात्सुखे वामगतेपि
 चेति शब्दाण्यवः । चातकः पक्षिविशेषश्च मधुरं आद्यं नदति व्याह-
 रति इदं निमित्तद्वयं वर्तते वर्तिष्यते चापूरं निमित्तमित्याह ।
 गर्भेति । गर्भः कुक्षिस्थोजन्तुः । गर्भइत्यारभ्यकुक्षौ कुक्षिस्थजन्तो चेति
 यादवः । तस्याधानमुत्पादनं तदेव क्षणउत्सवः सुखहेतुत्वादिति
 भावः । निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणइत्यमरः ।
 तस्मिन् परिचयादभ्यासाद्धेतोः खे योऽस्ति आवद्धमालाः गर्भाधान
 सुखार्थं त्वत्समीपे बद्धपङ्क्तयइत्यर्थः । उक्तञ्च कार्यादये । गर्भं
 वलाकादधत्तेऽभ्ययोगान्नान्ते निबद्धावलयः समन्तादिति । वलाकाः
 वलाकाङ्गनाः नयनसुभगं दृष्टिप्रियं भवन्तं नूनं सत्यं सेविष्यन्ते ।
 अनुकूलमासुतचातकशब्दितवलाकादर्शनानां शुभसूचकत्वं शकुन-
 शास्त्रे दृष्टं विस्तरभयान्नालेखि ॥ ६ ॥

ताञ्चावश्यं दिवसगणनात्परामेकपत्नी
मव्यापन्नामविहतगतिं द्रक्ष्यसि आतृजायाम् ।
आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्राग्रशोद्याङ्गनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे कण्ठि ॥ १० ॥
कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुखि शीघ्रामबन्धां
तच्छ्रुत्वा ते अवयसुभगं गर्जितं मानसोत्क्राः ।

नच तस्यानाशात् व्रतस्थसनादा निरर्थकस्त्वयसावद्व्याह
ताच्चेति । हे मेघ दिवसानामवशिष्टदिनानां गणनायां संख्याने
तत्परामेकपत्नीम् । तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः । अतएवाव्यापन्नाम्
अव्यक्तां शायावसाने मदागमनप्रत्याशया जीविनीमित्यर्थः । एकः पति-
र्यस्याः सा एकपत्नी तां पतिव्रतामित्यर्थः । नित्यं सपत्न्यादिष्विति ङीप्
नकारश्च । आतृमे जायां आतृजायां निःशङ्कं दर्शनीयमित्याशयः ।
तां मत्प्रियामविहतगतिः सफलगतिः सन्नवश्यं द्रक्ष्यसि च आलोकादिष्वसे
एव । तथाहि आशा अतिवृष्णा । आशा दिगन्तिवृष्णोरिति वादवः ।
बध्यतेऽनेनेति बन्धोबन्धनं कृन्तमिति यावत् आशैव बन्धः आशाबन्धः
कर्त्ता प्रणयि प्रेमयुक्तम् अतएव कुसुमसदृशं सुकुमारमित्यर्थः । अतएव
विप्रयोगे विरहे सद्यःपाति सद्योऽन्वेषणशीलम् अङ्गनानां हृदयं जीवितं
हृदयं जीविते चित्ते इति शब्दार्थवः । प्राग्रशः प्रायेण कण्ठि प्रति-
वध्नातीत्यर्थान्तरन्यासः ॥ १० ॥

सम्प्रति सहायसम्पत्तिश्चाक्षीत्याह

कर्तुं मिति । यद्गर्जितं कर्तुं महीमुखि शीघ्रामुद्भूतकन्दलिकाम् । क-
न्दल्याश्च शिखीन्द्रा स्यादिति शब्दार्थवः । अतएव अबन्धां सफलं कर्तुं
प्रभवति शक्नोति शिखीन्द्राणां भाविशस्यसम्पत्तिसूचकत्वादिति भावः ।
तदुक्तं निमित्तनिदाने । कात्यायनोपादुदितः । शिखीन्द्राः सम्पन्नश्रेण्यां
कथयन्ति धाचोमिति । तत् अवयसुभगं आपसुखं लोकस्थेति शेषः ।
ते तव गर्जितं श्रुत्वा मानसोत्क्राः मानसे सरस्वि उन्मवसः उत्सुका इति

आ कैलासादिसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः
 सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥११॥
 आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमास्त्रिंशं शैलं
 बन्धैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
 काले काले भवति भवतोयस्य संयोगमेत्य
 स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाष्पमुष्णम् ॥१२॥

यावत् । उक्ता उन्मना इति निपातात्साधु । काशान्तरे मानसस्य हिमदुष्ट-
 त्वात् हिमस्य च हंसानां रोगहेतुत्वादन्वयः गताहंसाः पुनर्वर्षासु मानस
 मेव गच्छन्तीति प्रसिद्धिः । विसकिसलयानां शृङ्गालाद्याणां वृद्धैः शकलैः
 पाथेयवन्तः पथि साधु पाथेयं पथि भोज्यम् । पथ्यतिथिबसतिस्वपतेर्दृग् ।
 तदन्तः शृङ्गालकन्दशकलसम्बलवन्त इत्यर्थः । राजहंसा हंसविशेषाः ।
 राजहंसास्तु ते चक्षुररौर्लोहितैः सिता इत्यमरः । नभसि व्योम्नि
 भवतस्तव आ कैलासात् कैलासपर्यन्तं पदद्वयस्यैतत् सहायाः सयाजाः ।
 सहायस्तु सयाजः स्यादिति शब्दार्थवः । सम्पत्स्यन्ते सम्भविष्यन्ति ॥११॥

आपृच्छेति । प्रियं सखायं प्रियसखं राजाहः सखिभ्यश्च जिति
 टच् समासान्तः । तुङ्गमुन्नतं पुंसां बन्धैः मराराधनीयैरघुपतिपदै
 रामपादन्यासैर्मखलासु कटकेषु । अथ मेखला व्योम्निस्थानेऽद्रिकटके
 कटिबन्धे भवन्त्येव इति यादवः । अङ्कितं चिह्नितम् इत्थं सखित्वात् मङ्ग-
 क्त्वात् पवित्रत्वाच्च सम्भावनाहंममुं शैलं चित्रकूटाद्रिमालिङ्गत्र आपृच्छ-
 स्व साधो यामीत्यामन्त्रयेन सभाजय । आमन्त्रय सभाजने आपृच्छन्-
 मित्यमरः । आदि तु पृच्छेरित्यात्मनेपदम् । सखित्वं निर्वाहयति
 काले काले प्रतिप्रावृट्कालं सुहृत्समागमनकालश्च कालशब्दे नोच्यते ।
 वीक्षायां दिव्यक्तिः । भवतः संयोगं सम्पत्केमेत्य चिरविरहजम् उष्णं
 वाष्पमुष्णं नेत्रजलञ्च । वाष्पो नेत्रजलोद्गमोरिति विश्वः । मुञ्चतो
 यस्य शैलस्य स्नेहव्यक्तिः प्रेमाविर्भावो भवति । स्निग्धानां हि विरह
 सङ्कतानां वाष्पपातो भवतीति भावः ॥ १२ ॥

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्वत्प्रयाणानुरूपं
सन्देशं मे तदनु जलद ओष्यसि ओषपेयम् ।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यच्च
क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः खोतसाञ्चोपयुज्य ॥१३॥
अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि
दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

सम्प्रति तस्य मार्गं कथयति

मार्गमिति । हे जलद तावदिदानीं कथयतेऽमस्तइति शेषः । त्वत्
प्रयाणस्यानुरूपमनुकूलं मार्गमध्वानम् । मार्गेऽष्टमपदे मासि सौम्यर्क्षेऽ
न्वेधेऽध्वनीति यादवः । शृङ्गं तदनु मार्गमध्वानन्तरं ओषाभ्यां पेयं
पानार्हम् अतिलघुया अतश्चमित्यर्थः । पेयशृङ्गात्सन्देशस्याष्टसाम्यं
ग्रम्यते । मे सन्देशं वाचिकम् । सन्देशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः । ओष्य-
सि । यच्च मार्गे खिन्नः खिन्नेऽभीक्ष्णं क्षीणवशः सन् । नित्यवीक्ष्ययोरिति
नित्यार्थं द्विर्भावः । शिखरिषु पर्वतेषु पदं न्यस्य निक्षिप्य पुनर्वललाभार्थं
क्वचिदित्यन्वेयर्थः क्षीणः क्षीणेऽभीक्ष्णं क्षात्राङ्गः सन् क्वापि कदन्त-
त्वात्पूर्ववत् द्विरक्तिः । खोतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितमुपलास्फालन
खेदितत्वात्पथमित्यर्थः । तथाच वाग्भटः । उपलास्फालनद्वयेऽपि विच्छेदैः
खेदितोदकाः । हिमवन्मलबोद्धताः पथ्या नद्यो भवन्त्यमूरिति । पयः
पानीयमुपयुज्य शरीरपोषणार्थमभ्यवहृत्य च गन्तासि गमिष्यसि ।
गमेर्लुट् ॥ १३ ॥

अद्रे रिति । पवनेवायुरद्रेऽन्विचकूटस्य शृङ्गं हरति किंस्वित् ।
किंस्विच्छब्देऽविकल्पवितर्कादीन् पठितः । इति शृङ्गया उन्मुखीभि-
रुन्नतमुखीभिः । खाङ्गाच्चेऽपसर्जनादसंयोगोपधादिति ङीष् । मुग्धाभि
मूर्छाभिः । मुग्धः सुन्दरमूर्छयोरित्यमरः । सिद्धानां देवयानिविशेषाणां
मङ्गनाभिः चकितचकितं चकितप्रकारं यथा तथा । प्रकारे मुखवचन-
स्यतिद्विर्भावः । दृष्टोत्साहः दृष्टसंरम्भः सन् सरसाः आर्द्राः निचुलाः

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
दिङ्गागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥१४॥
रत्नच्छायाव्यतिकरद्वय प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-
दवलीकाप्राप्त्यभवति धनुःखण्ड माखण्डस्य ।
येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते
वर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य विष्णोः ॥ १५ ॥

स्थलवेतसा यस्मिन् तस्मात् । वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतस
इति शब्दार्थवः । अस्मात् स्थानादाश्रमात् पथि नभोमार्गे दिङ्गागानां
दिग्गजानां स्थूलाये हस्ताः करारस्तेषामवलेपानालेपान् परिहरन् । हस्तो
नक्षत्रभेदे स्यात्करभेदयोरपीति । अवलेपस्तु गर्व्यं स्मृत्येतेषां दूष-
णेपि चेति च विद्मः । उदङ्मुखः सन् अलकायाउदीच्यादित्याश्रयः ।
खमाकाशम् उत्पत उदङ्मुखः । अत्रेदमप्यर्थान्तरं व्यनयति । रसिको नि-
चुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायः परापादितानां कालि-
दासप्रबन्धदूषणानां परिहर्त्ता यस्मिन् स्थाने तस्मात् स्थानादुदङ्मुखो
निर्हायत्वादुन्नतमुखः सन् दिङ्गागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्ता
वलेपान् हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् अत्रेदमप्यर्थस्य
दिङ्गागाचार्यस्य शृङ्गं प्राधान्यम् । शृङ्गं प्राधान्यसान्वेष्टेत्यमरः ।
हरतीति हेतुना सिद्धैः सारसतसिद्धैः महाकविभिरङ्गनाभिश्च दृष्टो-
त्पादः सन् खमुत्पत उच्चैर्भव इति सप्रबन्धमात्मानं वा प्रति कवेरुक्ति-
रिति । संसर्गतेदोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जज्ञाशयेपि । स्थित्वानु-
कूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारुहति सिन्धुवेगादित्येतच्छ्लोकनिर्माणा-
त्तस्य कवेर्निचुलसंज्ञेति ॥ १४ ॥

रत्नेति । रत्नच्छायानां पद्मरागादिमणिप्रभाणां व्यतिकरोमिश्रस्य
निव प्रेक्ष्यं दर्शनीयमाखण्डलस्येन्द्रस्य धनुःखण्डमेतदिति हस्तेन नि-
र्देशः । पुरस्तादये वलीकाप्राप्तमलूरविवरायात् । वामजूरस्य नाकुच
वलीकं पुंनपुंसकमित्यमरः । प्रभवति आविर्भवति । येन धनुःखण्डेन

त्वय्यायत्तं क्षयिफलमिति भ्रूविस्त्रासानभिज्ञैः
 प्रीतिस्त्रिगुणैर्जनपदबधूलोचनैः पीयमानः ।
 सद्यः सीरोत्कषणसुरभि स्त्रेचमारुह्य मालं
 किञ्चित्पश्चाद्भ्रज लघुगति भूयश्चोत्तरेण ॥ १६ ॥
 त्वामासारप्रशमितवनोपस्रवं साधु मूर्धा
 वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानास्त्रकूटः ।

ते तव श्यामं वपुः स्फुरितहृदिना उज्ज्वलकान्तिना वर्हेण पिच्छेन ।
 पिच्छवर्हे नयुंसके इत्यमरः । गोपवेशस्य विष्णोर्गोपालस्य कृष्णस्य
 श्यामं वपुर्वातितरां कान्तिं शोभामापत्यते प्राप्नुते ॥ १५ ॥

त्वयीति । क्षयेर्हलकर्म्मणः फलं शस्यं त्वयि । अधिकरणविव-
 द्वायां सप्तमी । आयत्तमधीनम् । अधीनो निम्नः आयत्त इत्यमरः । इति
 हेतोः प्रीत्या स्त्रिगुणैरक्षयिभ्योऽप्रीत्यर्थः । भ्रूविस्त्रासानां भ्रूविकाराणां
 मनभिज्ञैः पामरत्वादिति शेषः । जनपदबधूनां प्रसीधोमितां लोचनैः
 पीयमानः सादरं वीक्ष्यमाद्यः सन् मालं मालाख्यं क्षेत्रं श्रेष्ठप्रायमुन्नत
 स्थलम् । मालमुन्नतभूतलमित्युत्पन्नः । सद्यस्तत्कालमेव सीरोर्हृत्तैः उत्क-
 षणेन सुरभि घ्राणतर्पणं यथा तथा आरुह्य तत्राभिरुध्येत्यर्थः । सुरभि-
 घ्राणतर्पण इत्यमरः । किञ्चित्पश्चाद्भ्रज मच्छ । लघुगतिस्तत्र निर्दृष्टत्वात्
 क्षिप्रगमनः सन् । लघु क्षिप्रमरं नुतमित्यमरः । भूयः पुनरपि उत्तरे-
 णैव उत्तरमार्गेणैव प्रज । तृतीयाभिधाने प्रकृत्यादिभ्यः उपसंस्थान
 मिति तृतीया । यथा कश्चिद्भ्रजवत्कर्मणः प्रसिः कुञ्चित् क्षेत्रे कलने
 गूढं विहृत्य । क्षेत्रं शरीरे कोदारे सिद्धस्थानकलनयोरिति विभ्यः ।
 दाक्षिण्यभङ्गभयान्नीचमार्गेण विगत्य पुनः सर्वार्थं सञ्चरति तद-
 दिति ध्वनिः ॥ १६ ॥

त्वामिति । आमाश्रूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य स आमाश्रूतो नाम
 सानुमान् पर्वतः । आमाश्रूतोऽसाधोऽसौ इति । कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्ग
 मिति चामरः । आसारो धारावृष्टिः । धारासम्पात आसार इत्यमरः ।

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
 प्राप्तेमिचे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥१७॥
 छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननामै
 स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णः ।
 नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीया मवस्थां
 मध्ये श्यामः स्तनइव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥१८॥

तेन प्रशमितो वनोपस्रवे दावाभिर्येन तं हृतोपकारमित्यर्थः । अथ-
 श्रमेण परिगतं व्याप्तं त्वां साधु सम्यक् भूम्ना वक्ष्यति वोढा । वहेर्लट् ।
 तथाहि क्षुद्रः कृपणोऽपि । क्षुद्रो दारिद्रे कृपणे वृष्टं स इति यादवः ।
 संश्रयाय संश्रययाय मिचे सुहृदि प्राप्ते आगते सति प्रथमसुकृतापेक्षया
 पूर्वोपकारपर्यालोचनया विमुखो न भवति यस्तथा तेन प्रकारेणोच्चे-
 यन्नतः स आमुकूटः किं पुनः विमुखो न भवतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ।
 एतेन प्रथमावसथे सौख्यलाभात्ते कार्यसिद्धिरस्तीति सूचितम् । तदुक्तं
 निमित्तनिदाने । प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्याखिलेऽर्धेन । शिवं
 भवति यात्रायामन्यथा त्वशुभं भूवमिति ॥ १७ ॥

उन्नेति । हे मेघ परिणतैः परिपक्वैः फलेद्योतन्त इति तथोक्तैः ।
 आवाढे वनचूताः फलान्ति पच्यन्ते च मेघवातेनेत्याशब्दः । काननामै-
 र्वनचूतैश्छन्नोपान्तः आहतपार्श्वोऽचल आमुकूटादिः स्निग्धवेणीसवर्ण
 मसृष्टकेशवन्धव्याये श्यामवर्ण इत्यर्थः । वेणी तु केशवन्धे जलस्रुता इति
 यादवः । त्वयि शिखरं वृद्धमरूढे सति । यस्य च भावेन भाव-
 लक्ष्यमिति सप्तमी । मध्ये श्यामः शेषे मध्यादन्यत्र विस्तारे परितः
 पाण्डुः हरिणः । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः । भुवः स्तनइव अमर
 मिथुनानां खेचराणामिति भावः । प्रेक्षणीयां दर्शनीयामदृष्टां नूनं
 यास्यति । यथा पथि क्लान्तः कश्चित्कामी कामिनीनां कुपकलशे
 विश्रान्तः सन् स्वपिति तद्वद्भवानपि भुवोनायिकायाः स्तने इति
 ध्वनिः ॥ १८ ॥

स्थित्वा तस्मिन् वनचरबधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं
तोयोत्सर्गद्रुढतरगति स्तत्परं वर्त्म तीर्थः ।
रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १६ ॥
तस्यास्तित्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तदृष्टि
जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।

स्थित्वेति । हे मेघ वने चरन्तीति वनचराः । तत्पुरुषे जतिवञ्जल
मिति वञ्जलयद्व्याकुम्भवति । तेषां बधूभिर्भुक्ताः कुञ्जा लतागृहा यत्र
तस्मिन् । निकुञ्जकुञ्जौ वा स्त्रीवे लतादिपिहितोदरे इत्यमरः । तत्र ते
नयनविनोदोऽस्तीत्यर्थः । तस्मिन्नामुकुटे मुहूर्तमल्पकालं नतु चिरं
स्वकार्यविरोधादिति भावः । मुहूर्तमल्पकालं स्याद्वटिकादितयेपि चेति
शब्दार्थवः । स्थित्वा विन्यस्य तोयोत्सर्गेण त्वामासादेत्युक्तवर्षणेन द्रुततर
गतिर्लाघवादेतोरतिप्रगमनः सन् तस्मादामुकूटात्परम् अनन्तरं
तत्परं वर्त्म मार्गं तीर्थोऽतिक्रान्तः उपचैः पावाणैः विषमे विन्ध्यस्याग्रेः
पादे प्रत्यन्तपर्वते । पादाः प्रत्यन्तपर्वता इत्यमरः । विशीर्णां समन्ततो
विष्टमराम् । एतेन कस्याश्चित्कामुक्ताः प्रियतमचरणपातोपि ध्वन्यते ।
रेवां नर्मदाम् । रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यकेत्यमरः ।
गजस्याङ्गे शरीरे भक्तयोरचनाः रेखा इति यावत् । भक्तिर्निषेवणे भागे
रचनायामिति शब्दार्थवः । तासां केदैर्भङ्गिभिर्विरचितां भूतिं इदङ्कार
मिव । भूतिर्न्मातङ्ग इदङ्कारे जति भङ्गनि सम्पदीति विन्ध्यः । द्रक्ष्यसि
व्ययमपि महान्ते नयनकौतुककाभ इति भावः ॥ १६ ॥

तस्या इति । हे मेघ वान्तदृष्टिबद्धीर्षवर्षः सन् कृतवमनश्च व्यन्यते
तित्तैः सुगन्धिभिस्तित्तरसवद्भिश्च । तित्तोरसे सुगन्धो चेति विन्ध्यः । वन
गजमदैर्वासितं सुरभितं भावितञ्च । हिमवदिन्ध्यप्रमथया गजानां प्रभ-
वा इति विन्ध्यस्य गजप्रभवत्वादिति भावः । जम्बूकुञ्जैः प्रतिहतरयं प्रति
वद्वेगं सुखपेयमित्यर्थः । अनेन लघुत्वं कषायभावना च व्यन्यते ।

अन्तःसारं घन तुल्यितुं नानिलः शक्यति त्वां
 रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥२०॥
 नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्चरुढै
 राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।
 जग्धारख्येषधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्ध्वाः
 सारङ्गास्ते जलखवमुचः सचयिष्यन्ति मार्गम् ॥ २१ ॥

तस्या रेवायाः बोधमादाय गच्छेः व्रज । हे घन मेघ अन्तःसारो बलं
 यस्य तं त्वामनिलः आकाशवायुः शरीरस्थश्च गम्यते तुल्यितुं न शक्यति
 शक्तो न भविष्यति । तथाहि रिक्तोऽन्तःसारश्चून्यः सर्वोऽपि लघुरगुरुः
 प्रकम्पेद्ग्राभवतीत्यर्थः । पूर्णता सारवत्ता गौरवायाप्रकम्पप्रत्याय भवती-
 त्यर्थः । अयमत्र ध्वनिः आदौ वसन्तशोधितस्य पुंसः पश्चात् स्नेहशेष-
 णाय लघुतिक्कवायाम्बुपानास्तद्वत्त्वस्य वातप्रकम्पो न स्यादिति ॥२०॥

नीपमिति । सारङ्गा मतङ्गजाः कुरङ्गा वा । सारङ्गश्चातके षडङ्गे
 कुरङ्गे च मतङ्गजे इति विन्ध । अर्चरुढैरेकदेशोद्गतेः केशरैः किञ्चल्यो
 हरितं पाशाश्रयं कपिशं छल्यपीतम् । पश्चाद्ग्रे हरितो हरिदिति श्यावः
 स्यात्कपिश इति चामरः । वर्णावर्णेनेति समासः नीपं खलकदम्बकुसुमम् ।
 अथ खलकदम्बके नीपः स्यादिति शब्दार्थवः । दृष्ट्वा संप्रेक्ष्य विदित्वेति
 यावत् । तथा कच्छेध्वनूपेण अनुकच्छम् । विभक्तार्थेऽप्यभीभावः । जल-
 प्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छेध्वन्याविधित्यमरः । आविर्भूताः प्रथमाः
 प्रथमोत्पन्ना मुकुलावासां ताः कन्दलीभूमिकदलीः । द्रोणययीं स्निग्ध
 कन्दा कन्दलीभूकदल्यपीति शब्दार्थवः । जग्धा भक्षयित्वा । अदोजगिध
 रिवि जग्धादेशः । अरख्येषधिकसुरभिर्निघ्रायतर्पणम् । दग्धारख्ये-
 ध्विति पाठे दग्धमित्यधिकनिशेधकम् अर्धवशात्कन्दलीश्च दृष्ट्वेत्यन्वयो
 द्रष्टव्यः । उर्ध्वाभूमेर्गन्धमाघ्राय जलखवमुचो मेघस्य ते तव मार्गं सूच-
 यिष्यन्ति अनुमापयिष्यन्ति । यत्र यत्र कन्दलीमुकुलनीपकुसुमादिकं
 दृश्यते तत्र तत्र त्वया दृष्टमित्यनुमीयत इति भावः ॥ २१ ॥

अम्भोविन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान् वीक्षमाणाः
 श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो वलाकाः ।
 त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
 सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि ॥२२॥
 उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
 कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वतेपर्वते ते ।

अम्भइति । प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते । अम्भोविन्दूनां वर्धादविन्दूनां
 ग्रहणे सर्व्वसङ्घापितमम्बु न चातकस्य हितमितिशास्त्रात् भूस्पृष्टे-
 दकस्य तेषां रोगहेतुत्वादन्तराले एव स्वीकारे चतुरांश्चातकान् वीक्ष-
 माणाः कौतुकात् पश्यन्तः श्रेणीभूताः बद्धपङ्क्तीः । अम्भूततद्भावे चिः ।
 वलाकाः वक्त्रपङ्क्तीः परिगणनया एका द्वे तिस्र इतिसंख्यानेन निर्दि-
 शन्तो हस्तेन दर्शयन्तः सिद्धाः स्तनितसमये त्वद्भ्रजितकाले सोत्कम्पानि
 उत्कम्पपूर्व्वकाणि प्रियसहचरीणां सम्भ्रमेणालिङ्गितानि आसाद्य स्वयं-
 ग्रहणास्त्रेणसुखमनुभूयेत्यर्थः । त्वां मानयिष्यन्ति त्वन्निमित्तत्वात् सुख-
 लाभस्येति भावः ॥ २२ ॥

उत्पश्यामीति । हे सखे मेघ मत्प्रियार्थं यथा तथा द्रुतं क्षिप्रम् ।
 लघु क्षिप्रमरं द्रुतमित्यमरः । यियासोः यातुमिच्छोरपि । यातेः सन्न-
 न्तादुपत्ययः । ते तव ककुभैः कुटजकुसुमैः सुरभौ सुगन्धिनि । ककुभः
 कुटजोऽर्जुनइति शब्दार्थवः । पर्व्वतेपर्व्वते प्रतिपर्व्वतम् । वीक्षायां दि-
 रुक्तिः । कालक्षेपं कालविलम्बम् । क्षेपोविलम्बे निन्दायामिति विश्वः ।
 उत्पश्यामि उत्प्रेक्षे । विलम्बहेतुं दर्शयन्नाशुगमनं प्रार्थयते शुष्केति ।
 सज्जलानि सानन्दवाष्पाणि नयनानि येषां तेः शुक्लापाङ्गैर्मयूरैः ।
 मयूरोवर्हिणोवर्ही शुक्लापाङ्गः शिखावलइति यादवः । केकाः ख-
 वाणीः । केका वाणी मयूरस्येत्यमरः । स्वागतीकृत्य स्वागतवचनीकृत्य
 प्रत्युद्यातः प्रत्युद्गतः कृतातिथ्यइत्यर्थः । भवान् कथमपि यथाकथञ्चित्
 आशु गन्तुं व्यवस्थेत् उद्युम्नीत । प्रार्थने लिङ् । श्रेष्ठे प्रथमइति प्रथम

शुक्लापाङ्गैः सजलनयनः स्वागतीकृत्य ककाः
 प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाव्यवस्येत् ॥ २३ ॥
 पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिर्नै
 नीडारम्भैर्यहवलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।
 त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः
 सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २४ ॥

पुरुषः । शेषस्त्राय भवच्छ्रेयुश्चदसच्छब्दव्यतिरेकान् । स्वागतीकृत्य
 केकाइत्यत्र केकास्वारोप्यमाणस्य स्वागतवचनस्य प्रकृतप्रत्युद्गमनोपयो-
 गात् परिणामालङ्कारः । तदुक्तमलङ्कारसर्वस्वे । आरोप्यमाणस्य
 प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति ॥ २३ ॥

पाण्डुच्छायेति । हे मेघ त्वय्यासन्ने सन्निवृष्टे सति दशार्णा नाम
 जनपदाः सूचिभिर्नैः सूचिषु मुकुलायेषु भिन्नैर्विकसितैः । मुकुलायेषु
 सूचिः स्यादिति शब्दार्थवः । केतकैः केतकीकुसुमैः पाण्डुच्छायाः हरिण
 वर्णाः उपवनानां वृतयः कण्टकशाखावरणा येषु ते तथोक्ताः । प्राकारो
 वरणः सालः प्राचीरः प्रान्तोत्तरित्यमरः । तथा गृहवलिभुजा
 काकादियामपक्षिणां नीडारम्भे कुलायनिर्माणैः । कुलायेनीडमस्त्रि
 यामित्यमरः । आकुलानि सङ्कीर्णानि ग्रामेषु चैत्यानि रथ्यावृक्षाः
 येषु ते तथोक्ताः । चैत्यमायतने बुद्धवन्द्ये चेद्देश पादप इति विश्वः ।
 तथा परिणतैः पक्कैः फलैः श्यामानि यानि जम्बूवनानि तैरन्ताः
 रम्याः । वृताववसिते रम्ये समाप्तावन्तइष्यते इति शब्दार्थवः । तथा
 कतिपयेष्वेव दिनेषु स्थायिनोहंसा येषु ते तथोक्ताः एवंविधाः
 सम्पत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥ २४ ॥

तेषामिति । दिनु प्रथितं प्रसिद्धं विदिशेति लक्षणं नामधेयं
 यस्या स्ताम् । लक्षणं नास्ति चिह्ने चेति विश्वः । तेषां दशार्णानां सम्ब-
 धिर्नो राजानोधीयन्ते यस्यामिति राजधानी । कालाधिकरणयोश्चेति
 व्युत्पत्तिः । योग्यतया षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यात् समासः । तां राज-

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं
 गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।
 तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मात्
 सधूभङ्गं मुखमिव पयो वेचवत्या श्वलोर्मि ॥ २५ ॥
 नीचैराख्यं गिरिमधिवसे स्तत्र विश्रामहेतो
 स्त्वसम्पर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
 यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नगाराणां
 मुदामानि प्रथयति शिलावेशभिर्यौवनानि ॥ २६ ॥

धानीं प्रधाननगरीम् । प्रधाननगरी राज्ञां राजधानीति कथ्यतइति
 शब्दार्णवे । गत्वा प्राप्य सद्यः कामुकत्वस्य विलासितायाः । विलासी
 कामुकः कामी स्त्रीपरोरतिलम्पटइति -शब्दार्णवे । अविकलं समग्रं
 फलं प्रयेज्जनं लब्धा लप्स्यते त्वयेति शेषः कर्मणि लुट् । कुतः यस्मात्
 कारणात् स्वादु मधुरम् । चला ऊर्म्भयोयस्य तच्चलोर्भि तरङ्गितं वेच-
 वत्या नाम नद्याः पयः समूभङ्गं अकूटियुक्तं दशनपीडयेति भावः ।
 मुखमिवाधरमिवेत्यर्थः । तीरोपान्ते तटप्रान्ते यत् स्तनितं गर्जितं तेन
 सुभगं यथा तथा स्तनितशब्देन मणितमपि व्यपदिश्यते । ऊर्द्धमुच्चलित-
 कण्ठनासिकं ऊर्द्धृतं स्तनितमल्पधोऽवदिति लक्षणात् । पास्यसि पिवते
 ल्टट् । कामिनामधरास्वादः सुरतादतिरिच्यतइति भावः ॥ २५ ॥

नीचैरिति । हे मेघ तत्र विदिशासमीपे विश्रामः खेदापनयः ।
 भावे घञ्प्रत्ययः । तस्य हेतोः विश्रामार्थमित्यर्थः । वल्ली हेतुप्रयोगे
 इति षष्ठी । प्रौढपुष्पैः प्रचुरकुसुमैः कदम्बैर्गोपवृक्षैः त्वत्सम्पर्कात् तव
 सङ्गात् पुलका यस्य जाताः पुलकितमिव सङ्गातपुलकमिव स्थितम् ।
 तरकादित्वादितच्प्रत्ययः । नीचैरित्याख्या यस्य तं नीचैराख्यं गिरि-
 मधिवसे गिरौ वसेत्यर्थः । उपान्वध्वाद् वस इति कर्मत्वम् । यो नीचै
 र्गिरिः पण्यः क्रेषाः स्त्रियः पण्यस्त्रियोवेष्टाः । वारस्त्री गणिका वेष्टा

विश्रान्तः सन् व्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-

न्नुद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि ।

गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां

कायादानात् क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानां ॥२७॥

पण्यस्त्री उपजीविनीति शब्दार्थे । तासां रतिषु यः परिमलोगन्धवि-
शेषः । विमर्दात्थे परिमलोगन्धे जनमनोहरे इत्यमरः । तमुद्भिर-
न्याविष्कुर्वन्तीति तथोक्तानि तैः शिलावेष्टमभिः कन्दरैः नागराणां
पौराणामुद्दामान्युत्कटानि यौवनानि प्रथयति प्रकटयति । उत्कटयौवनाः
क्वचिदनुस्ताः वाराङ्गना विश्रम्भविहाराकाङ्क्षिण्ये।मात्रादिभयाग्निशीघ्र
समये कश्चन विविक्तं देशमाश्रित्य रमयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ २६ ॥

विश्रान्तइति । विश्रान्तः सन् तत्र नीचैर्गिरौ विनीताध्वश्रमः सन्
वने अरण्ये या नद्यस्तासां तीरेषु जातानि स्वयंरूढानि अकृत्रिमाणी-
त्यर्थः । नदनदीति पाठे पुमान् स्त्रियेत्येकशेषोदुर्वारः । उद्याना-
नामारामाणां सम्बन्धीनि यूथिकाजालकानि मागधीकुसुममुकुलानि ।
अथ मागधी गणिका यूथिकेत्यमरः । कोरकजालककालिकाकुट्टाल
मुकुलानि तुल्यानीति हलायुधः । नवजलकणैः सिञ्चन्नाङ्गीकुर्वन् । अत्र
सिञ्चतेराङ्गीकरणार्थत्वे द्रवद्रव्यस्य करणत्वम् अन्यार्थत्वे तु कर्मत्वम् ।
यथा रेतः सिक्का कुमारोषु सुखेर्निषिञ्चन्तमिवावृत्तं त्वणीत्येवमादि ।
एवं किरतीत्यादीनामपि रजःकिरति मासतः अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं
लाजैः पौरयोद्धित इत्यादिस्वर्थभेदाश्रयणेन रजोलाजानां कर्मत्व-
करणत्वे गमयितव्ये । तथा गण्डयोः कपोलयोः स्वेदस्यापनयनेन प्रमा-
र्जनेन या रुजा पीडा भिदादित्वादङ्गप्रत्ययः । तथा क्लान्तानि मानानि
कर्णोत्पलानि येषां तेषां तथोक्तानाम् । पुष्पाणि लुनन्तीति पुष्पलाव्यः
पुष्पावचायिकाः स्त्रियः । कर्मण्यण् टिड्ढाणजित्यादिना ङीप् । तासां
मुखानि । कायाया अनातपस्य दानात् कान्तिदानञ्च ध्वन्यते । काया-
सूर्यप्रयाकान्तिः प्रतिविम्बमनातपइत्यमरः । कामुकदर्शनात्कामिनीनां
मुखविकाशोभवतीति भावः । क्षणपरिचितः क्षणं संक्षुब्धः सन् नतु
चिरं व्रज गच्छ ॥ २७ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखोमासभूरुज्जयिन्याः ।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि ॥२८॥
वीचिशोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः
संसर्पन्त्याः स्खलितसुभगं दर्शितावर्त्तनाभेः ।

वक्र इति । उत्तराशामदीर्घो दिशं प्रति प्रस्थितस्य भवतः पन्थाः
उज्जयिनीमार्गः वक्रोयदपि दूरेयद्यपीत्यर्थः । विन्ध्यादुत्तरवाहि-
न्यानिर्विन्ध्यायाः प्राग्भागे कियत्यपि दूरे स्थिता उज्जयिनी उत्तर-
पथस्तु निर्विन्ध्यायाः पश्चिम इति वक्रत्वम् । तथाप्युज्जयिन्याः विशाला
नगरस्य । विशालोज्जयिनी समेत्युत्पलः । सौधानामुत्सङ्गेषूपरिभागेषु
प्रणयः परिचयः । प्रणयः स्यात्परिचये याच्नायां सौहृदेपि चेति
यादव । तस्य विमुखः पराङ्मुखोमास भूः न भवेत्यर्थः । सौत्तरे
लङ्घेति चकारादाशीरर्थे लुङ् । न माङ्गयोगइत्यङ्गमप्रतिषेधः ।
तत्रोज्जयिन्यां विद्युद्दामां विद्युत्सूतानां स्फुरितेभ्यः स्फुरयेभ्यश्चकितै-
र्भीतैर्लोलापाङ्गैश्चलकटाक्षैः पौराङ्गनानां लोचनैर्न रमसे यदि
तर्हि त्वं वञ्चितः प्रतारितोऽसि जन्मवैफल्यं भवेदित्यर्थः ॥ २८ ॥

सम्प्रत्युज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्ये मार्गं निर्विन्ध्यासम्बन्धमाह

वीचीति । हे सखे पथि उज्जयिनीपथे वीचिद्योभेण तरङ्गचलनेन
स्निगतानां मुखराशाम् । कर्त्तरि क्तः । विहगानां वृसानां श्रेणिः पङ्क्ति-
रेव काञ्चीगुणोयस्यास्तस्याः स्खलितेनोपलखलनेन मदस्खलितेन च
सुभगं यथा तथा संसर्पन्त्याः प्रवहन्त्या गच्छन्त्याश्च तथा दर्शिता प्रक-
टिता धावर्त्तोऽम्भसां अमरव नाभिर्यथा । स्यादवर्त्तोऽम्भसां अमरव-
मरः । निष्क्रान्ता विन्ध्यानिर्विन्ध्या नाम नदी । निरादवः क्रान्ताद्यर्थे
पञ्चम्येति समासः । दिग्गुप्तापपन्नेत्यादिना परवक्षिङ्गताप्रतिषेधः ।
तस्याः नद्याः रुद्रिपत्य सङ्गत्य रसोजलमभ्यन्तरे यस्य सः अन्त्यज

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः सन्निपत्य
 स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमोहि प्रियेषु ॥ २६ ॥
 वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिन्धुः
 पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।
 सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
 काश्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ ३० ॥

रसेन षट्ङ्कारेणाभ्यन्तरः अन्तरङ्गोभव सर्वथा तस्यारसमनुभवेत्यर्थः ।
 षट्ङ्कारादौ जले वीर्यं सुवर्णं विषसुकयोः । आस्त्रादे च रसं प्राञ्ज-
 रिति शब्दार्थवः । ननु तत्प्रार्थनामन्तरेण कथं तत्रानुभवाद्युच्यते
 इत्यतश्चाह स्त्रीणामिति । स्त्रीणां प्रियेषु विभ्रमोविनासश्वाद्यं प्रणय
 वचनं प्रार्थनावाक्यं हि । स्त्रीणामेव स्वभावोद्यदिलासैरेव रागप्रकाशनं
 ननु कण्ठतइति । विस्मयस्यात्र नाभिसन्दर्शनादिरुक्तयव ॥ २६ ॥

निर्विन्ध्यायाविरहावस्थां वर्णयन् तन्निराकरणं प्रार्थयते

वेणीति । अवेणी वेणीभूतं वेण्याकारं प्रतनु स्तोक्श्च सलिलं
 यस्याः सा तथोक्ता वेणीभूतकेशपाशा इति च ध्वन्यते । रुहन्तीति
 रुहाः । इगुपधलक्षणः कः । तटयोऽरुहा ये तरवस्तेभ्योऽभ्यस्यन्तीति तथो-
 क्तैः जीर्णपर्णैः सुष्कपर्णैः पाण्डुच्छाया पाण्डुवर्णा अतएव हे सुभग वि-
 रहावस्थया पूर्वाक्ताप्रकारया कारणेन अतीतस्य एतावन्तं कालमतीत्य
 गतस्य प्रेषितस्तेत्यर्थः । ते तव सौभाग्यं सुभगत्वम् । हृद्गसिन्धुन्ते पूर्व-
 पदस्य चेत्युभयपदवृद्धिः । व्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती । स खलु सुभगोय-
 मङ्गलाः कामयन्ते इति भावः । असौ पूर्वाक्ता सिन्धुर्नदी निर्विन्ध्या ।
 स्त्री नद्यां नारदे सिन्धुर्देशभेदेऽम्बुधौ गजइति वैजयन्ती । येन विधिना
 व्यापारेण काश्यं त्यजति सविधिस्त्वयैवोपपाद्यः कर्त्तव्यइत्यर्थः । स च
 विधिरेकत्र दृष्टिरन्यत्र सम्भोगः तदभावनिबन्धनत्वात्काश्यं त्यजेति भावः ।
 इयं पञ्चमी मदनावस्था । तदुक्तं इतिरुहस्ये । नयनप्रीतिः प्रथमं चित्ता-
 सङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रिपानाशः ।

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्
पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥ ३१ ॥
दीर्घीकुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।

उन्मादोमूर्च्छा ऋतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्मरिति । तामतीतस्येति
पाठमाश्रित्य सित्युर्नाम नद्यन्तरमिति व्याख्यातं किन्तु सित्युर्नाम कश्चि-
न्नदः काश्मीरदेशे स्थितः नदीतु कुत्रापि नास्तीति एतदुपेक्षम् ॥ ३० ॥

प्राप्येति । विदन्तीति विदाः । इगुपधलक्ष्यः कः । ओकसोवेद्य-
स्थानस्य विदाः कोविदाः ओकारलुप्ते एघोदरादित्वात्प्राधुः । उदयनस्य
वत्सराजस्य कथानां वासवदत्तादृशणाद्यद्भुतोपाख्यानाणां कोविदास्तत्त्व-
ज्ञाः ग्रामेषु ये वृद्धास्ते सन्ति येषु तान् अवन्तीन् तन्नामजनपदान् प्राप्य
तत्र पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां सौधात्सङ्गप्रणयविमुखोमास्रभूतज्यिन्या
इत्युक्तां श्रीविशालां सम्पत्तिमवृतीम् । श्रीभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः
श्रीरिव दृश्यतइति शाश्वतः । विशालां पुरीमुज्जयिनीमनुसर व्रज ।
कथमिव स्थितां सुचरितफले पुण्यफले स्वर्गोपभोगलक्षणे स्वल्पीभूतेऽ-
त्यल्पावशिष्टे सतीत्यर्थः । गां भूमिं गतानां पुनरपि भूलोकगताना-
मित्यर्थः । स्वर्गिणां स्वर्गवतां जनानां शेषैर्भुक्तशिशैः पुण्यैः सुकृतैः
हृतमानीतं कान्तिरस्थास्तीति कान्तिमदुज्ज्वलं सारभूतमित्यर्थः । एकं
भुक्तादन्यत् । एके मुख्यान्यकेवलाइत्यमरः । दिवः स्वर्गस्य खण्डमिव
स्थितामित्युत्प्रेक्षा । एतेनातिक्रान्तसकलभूलेकनगरसौभाग्यसारत्व-
मुज्जयिन्याव्यज्यते ॥ ३१ ॥

दीर्घीकुर्वन्मिति । यत्र विशालायां प्रत्यूषेषु अहर्मुखेषु ।
प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्पमित्यमरः । पटु प्रस्फुटं मदकलं मदेनाद्यक्त-
मधुरम् । ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कलइत्यमरः । सारसानां पक्षिविशे-

यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गलानुकूलः
 शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३२ ॥
 जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै
 बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।

षाणाम् । सारसोमैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराङ्गय इति यादवः । यदा
 सारसानां हंसानाम् । चक्राङ्गः सारसो हंस इति शब्दार्थवे । कूजितं
 रुतं दीर्घाकुर्वन् विस्तरयन्नित्यर्थः । यावदातं शब्दानुवृत्तेरिति भावः ।
 एतेन प्रियतमः खचाटुवाक्यानुसारि क्रीडाकूजितमविच्छिन्नीकुर्वन्निति
 च गम्यते । स्फुटितानां विकसितानां कमलानामामोदेन परिमलेन
 सह या मैत्री संसर्गस्तेन कषायः सुरभिः । रागद्रव्ये कषायेऽस्त्री
 निर्यासे सारभे रस इति यादवः । अन्यत्र विमर्द्गन्वीत्यर्थः । विम-
 र्द्गात्ये परिमलोगन्धे जनमनोहरे । आमोदः सोऽतिनिर्हारीत्यमरः ।
 अङ्गानुकूलो गानुसुखस्पर्शः । अन्यत्र गाढालिङ्गनदत्तगात्रसंवाहन-
 इत्यर्थः । भवभूतिना चोक्तमग्निथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनातीति । संवा-
 हन्ते च सुरतश्रान्ताः प्रियैः एतत्कविरेव वक्ष्यति सम्भोगान्ते मम समु-
 चितो हस्तसंवाहनानामिति । शिप्रा नाम काचित् तत्रत्या नदी तस्या
 वातः शिप्रावातः शिप्राग्रहणं शैत्यद्योतनार्थं प्रार्थना सुरतस्य याच्ना
 तत्र चाटु करोति तथोक्तः पुनः सुरतार्थं प्रियवचनप्रयोक्तव्यर्थः ।
 कर्मण्यण् प्रत्ययः । प्रियतमो वक्तव्य इव स्त्रीणां सुरतग्लानिं सम्भोग
 खेदं हरति मुदति चाटुक्तिभिर्विस्मृतपूर्वरतिखेदाः स्त्रियः प्रियतम
 प्रार्थनां सफलयन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

जालोद्गीर्णैरिति । जालोद्गीर्णैर्गवाक्षमार्गनिर्गतेः । जालं गवाक्ष
 जानाये जालके कपटे गच्छे इति यादवः । केशसंस्कारधूपैर्वनिताकेश
 वासनार्थं गन्धद्रव्यधूपैरित्यर्थः । अत्र संस्कारधूपयोक्तादर्थेऽपि यूपदार्वा-
 दिवत्पूजतिविकाराभावादश्रवासादिवत् षष्ठीसमासो न चतुर्थीसमासः ।
 उपचितवपुः परिपुष्टशरीरः । बन्धो बन्धुरिति वा प्रीत्या भवनशिखि-

हम्यघस्याः कुसुमसुरभिघञ्जखेदं नयेथाः
लक्ष्मीं पश्यन् ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३३ ॥
भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ।
धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥ ३४ ॥

भिर्गृहमयूरैर्दत्तोत्पलमेवोपहार उपायनं वस्त्रे स तथोक्तः । उपायनं
मुपगच्छमुपहारस्तथोपदेत्यमरः । कुसुमैः सुरभिषु सुगन्धिषु ललित
वनिताः सुन्दरस्त्रियः । ललितं त्रिषु सुन्दरमिति शब्दार्थवः । तासां
पादरागेण लात्तारसेनाङ्कितेषु चिह्नितेषु हर्म्येषु धनिकभवनेषु अस्या
उज्जयिन्याः लक्ष्मीं पश्यन् अध्वना अध्वगमनेन खेदं क्लेशं नयेथाः
अपनय ॥ ३३ ॥

भर्तुरिति । भर्तुः स्वामिनो नीलकण्ठस्य भगवतः कण्ठस्यैव कवि
र्यस्यासौ कण्ठच्छविरिति हेतोर्गणैः प्रमथैः । गणस्तु गणनायां स्यात्
गणेशे प्रमथे चयइति शब्दार्थवः । सादरं यथातथा वीक्ष्यमाणः सन् ।
प्रियवस्तुसादृश्यादतिप्रियं भवेदिति भावः । त्रयाणां भुवनानां समा-
हारस्त्रिभुवनं तद्विस्तारव्यादिना समासः । तस्य गुरोश्चण्डीश्वरस्य
काव्यायनीवस्तुभस्य पुण्यं पावनं धाम महाकालाख्यं स्थानं याथाः
गच्छ । विध्यर्थे लिङ् । अयस्कारत्वात्सुबन्धा यातव्यमिति भावः ।
उक्तञ्च स्कान्दे । आकाशे तारकं लिङ्गं पाताले हाटकोश्वरम् । मर्त्य-
लोके महाकालं दृष्ट्वा काममवाप्नुयादिति । न केवलं मुक्तिस्थानमिदं
क्रिन्तु विलासस्थानमपीत्याह धूतेति । कुवलयरजोगन्धिभिरत्यलपराग
गन्धवद्भिः तोयक्रीडासु निरतानामासक्तानां युष्मदीनां स्नानं स्नानीयं
चन्दनादि करणे ल्युट् । स्नानीयेऽभिषवे स्नानमिति यादवः । तेन तिलैः
सुरभिभिः । कटुतिक्तकवायास्तु सौरभे च प्रकीर्तिताइति हलायुधः ।

अप्यन्यस्मिन् जलधर महाकालमासाद्य काले
 स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।
 कुर्वन् सन्धावल्लिपटहतां शूलिनः स्नाघनीया
 मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥३५॥
 पादन्यासैः कणितरशनास्तत्र लीलावधूतैः
 रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।

सौगन्धप्रातिग्रथार्थं विशेषणद्वयम् । गन्धवत्या नाम नद्यास्तत्रत्याया
 मरुद्भिर्मास्यते धूताद्यानं कम्पिताक्रीडमिति धासो विशेषणम् ॥ ३४ ॥

अपीति । हे जलधर महाकालं नाम पूर्वोक्तं चण्डीश्वरस्थानम्
 अन्यस्मिन् सन्धप्रातिरिक्तेऽपि काले आसाद्य प्राप्य ते तत्र स्थातव्यं त्वया
 स्थातव्यमित्यर्थः । कल्याणां कर्त्तरि वेति घञी । यावत् यावत्कालेन भानुः
 सूर्या नयनविषयं दृष्टिपथमत्येति अतिक्रामति अस्तमयकालपर्यन्तं
 स्थातव्यमित्यर्थः । यावदित्येतदवधारणार्थः । यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ
 मानेऽवधारणइत्यमरः । किमर्थमतश्चाह कुर्वन्मिति । स्नाघनीयां प्रशं-
 स्यां शूलिनः शिवस्य सन्धप्रायां बलिः पूजा तत्र पटहतां कुर्वन् सन्धा-
 दयन् आसन्धाणामीषद्गम्भीराणां गर्जितानामविकलमखण्डं फलं ल-
 प्स्यसे प्राप्स्यसि । लभेः कर्त्तरि लट् । महाकालनाथवलिपटहत्वेन
 विनियोगात्ते गर्जितसाफल्यं स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

पादन्यासैरिति । तत्र सन्धप्राकाले पादन्यासैश्चरन्निक्षेपैः कणिताः
 शब्दाद्यमाना रशना यासां तास्तथोक्ताः । कणितेरकर्मकत्वादित्यर्थाकर्म-
 केत्यादिना कर्त्तरि क्ताः । लीलया विलासेनावधूतैः कम्पितैः रत्नानां
 कङ्कणमयीनां छायाया कान्त्या खचिता रूषिता वलयश्चामरदण्डा येषां
 तैः । बलिश्चामरदण्डे च जराविस्मयचर्मणीति विश्वः । चामरैर्वाल-
 यजनेः क्लान्तहस्ताः । एतेन दैशिकं वृत्तं सूचितम् । तदुक्तं वृत्तसर्वस्वे ।
 खड्गबन्धुवक्त्रादिदण्डिकाचामरखजः । वीणाश्च ध्रुवा यत्कुर्वन्त्यं
 तद्दैशिकं भवेदिति । वेण्याः महाकालनाथमुपेत्य वृत्तन्यायमिदं
 ततो नखपदेषु नखकृतेषु सुखान् सुखकारान् । सुखहेतौ सुखे सुख

वेश्यास्त्वन्नोनखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रविन्दून्
 आमोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥ ३६ ॥
 पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः
 सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजवापुष्परक्तं दधानः ।
 नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां ।
 शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्धा ॥ ३७ ॥
 गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तच्च नक्तं
 रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।

मिति शब्दार्थः । वर्षस्याग्रविन्दून् प्राप्य त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्
 कटाक्षानपाङ्गानामोक्ष्यन्ते । परैरपकृताः सन्तः सद्यः प्रत्यपकुर्वन्-
 तीति भावः । कामिनीदर्शनीयत्वलक्षणं शिवोपासनाफलं सद्योऽलक्ष्यस
 इति ध्वनिः ॥ ३६ ॥

पश्चादिति । पश्चात् सन्ध्यावत्यनन्तरं पशुपतेः शिवस्य नृत्यारम्भे
 ताण्डवप्रारम्भे प्रतिनवजवापुष्परक्तं प्रत्ययजवाकुसुमारण्यं सन्ध्यायां
 भवं सान्ध्यं तेजोदधानः उच्चैरुन्नतं भुजाएव तरुवस्तेषां वनं मण्डलेन
 मण्डलाकारेणाभिलीनः अभिव्याप्तः सन् । कर्त्तरि क्तः । भवान्धा
 भवपत्न्या । इन्द्रवरुणभवशर्मेति ङीष् आनुगागमश्च । शान्तः उदगा
 गजाजिनदर्शनभयं ययोक्ते अतएव स्तिमिते निखले नयने यस्मिन्
 कर्मणि तत्तथोक्तम् । उद्वेगस्त्वरिते स्तेष्वे भये मथ्यरगामिनीति शब्दा-
 र्थे । भक्तिः पूज्यस्वनुरागः । भावार्थे क्तिन् प्रत्ययः । दृष्टा भक्तिर्यस्य
 स दृष्टभक्तिः सन् पशुपतेः आर्द्रं शोषितार्द्रं यन्नागाजिनं गजचर्म ।
 अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्रीत्यमरः । तनेच्छां हर निवर्त्तय तमेव तत्-
 स्थाने भवेत्यर्थः । गजासुरमहानान्तरं भगवान् महादेव क्षदीय
 माद्राजिनं भुजमण्डलेन निभत्ताण्डवं चकारेति प्रसिद्धिः ॥ ३७ ॥

इत्थं महाकाव्यनायस्य सेवाप्रकारमभिधाय पुनरपि नगर
 सञ्चारप्रकारमाह

सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं
 तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मासभू र्विक्रवास्ताः ॥ ३८ ॥
 तां कस्याश्चिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
 नीत्वा राशिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलचः ।
 दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् बाह्वयेदध्वशेषं
 मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ३९ ॥

गच्छतीति । तजोष्णयिन्यां नक्तं राजौ रमणवसतिं प्रियभवन्
 प्रति गच्छन्तीनां योषितामभिसारिकाणामित्यर्थः । सूर्यभिर्भयैरति-
 सान्द्रैरित्यर्थः । तमोभिः खड्गलोके निरुद्धदृष्टिप्रसरे नरपतिपथे राज-
 मार्गे कनकस्य निकषः निकष्यतइति व्युत्पत्त्या निकषोपलब्धेया तस्येव
 स्निग्धं तेजोयस्यास्तथा । स्निग्धन्तु मण्डणे सान्द्रे रम्ये स्त्रीवे च तेज-
 सीति शब्दार्थवे । सुदामाद्रिणा एकदिक् सौदामनी विद्युत् । तेनैक
 दिगित्यङ् प्रत्ययः । तथा उर्वीं मार्गं दर्शय । किञ्च तोयोत्सर्गस्तनि-
 ताभ्यां दृष्टिगर्जिताभ्यां मुखरः शब्दायमानोमासभूः कुतस्ता योषितो
 विल्लाभीरवः ततोदृष्टिगर्जिते न कार्ये इत्यर्थः । नात्र तोयोत्सर्गस-
 द्धितं स्तनितमिति विग्रहः विशिष्टस्यैव केवलस्तमितस्याप्यनिष्टत्वात् ।
 नच दन्दुपक्षे अल्पाक्षतरपूर्वनिपातशास्त्रविरोधः लज्जयद्देवोः क्रि-
 याया इत्यत्र सूनयव विपरीतनिर्देशेन पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्व-
 ज्ञापनादिति ॥ ३८ ॥

तामिति । चिरं विलसनात् स्फुरणात् खिन्नं विद्युदेव कलचं यस्य
 स भवान् सुप्ताः पारावताः कलरवा यस्यां विदित्वावामित्यर्थः । पारा-
 वतः कलरवः कपोतइत्यमरः । जनसङ्घारस्तत्रासम्भावितयेवेति भावः
 कस्याश्चिद्भवनवलभौ गृहाच्छादनेपरिभागइत्यर्थः । आच्छादनं स्याद-
 लभौ गृहाणामिति वृत्तायुधः । तां राशिं नीत्वा दृष्टे सूर्ये सति
 दिने सतीत्यर्थः । पुनरप्यध्वशेषं बाह्वेत् । तथाहि सुहृदां मित्राणा-
 मभ्युपेता अङ्गीकृता अर्थस्य प्रयोजनस्य कृत्वा क्रिया यैस्ते अभ्युपेत

तस्मिन् काले नयनसखिलं योषितां खण्डितानां
शान्तिं नेयं प्रखयिभिरतोवर्त्म भानोस्त्यजाशु ।
प्रासेयासं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नखिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥ ४० ॥
गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने
छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।

सुहृदर्थ इत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासेः । कृत्या क्रियादेवतयोः
कार्यं स्त्रीति यादवः । न मन्दायन्ते खलु न मन्दा भवन्ति हि न
विलम्बन्त इत्यर्थः । लोहितादिडाज्भ्यः क्यच् इति क्यच् । वा क्यच् इत्या-
त्मनेपदम् ॥ ३९ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् काले पूर्वोक्ते सूर्यादयकाले प्रखयिभिः
प्रियतमैः खण्डितानां योषितां नायिकाविशेषाणाम् । ज्ञातेऽन्यासक्त
विक्रान्ते खण्डितेऽप्येकषायितेति दशरूपके । नयनसखिलं शान्तिं नेयं
नेतव्यम् । नयतिर्दिकर्षाकः । अतो हेतोः भानोर्वर्त्म जाशु शीघ्रं व्यज
तस्यावरकोमाभूरित्यर्थः । विप्रक्षेप्यनिष्ठमात्रे सोऽपि भानुः नखिना-
न्यम्यजानि यस्याः सन्तीति नखिनी पद्मिनी तस्याः खकान्तायाः कमलं
खकुसुममेव वदनं तस्मात् प्रासेयं हिममेवास्मभ्यु हर्तुं शमयितुं प्रत्या-
वृत्तः प्रत्यागतः । नखिन्याश्च भर्तुं भानोर्देशान्तरगमनात् खण्डितात्व-
मित्याशयः । तत्स्त्वयि करानंशून् दण्ड्यतीति कररुत् । क्तिप् । तस्मिन्
कररुधि सति हस्तरोधिनि सतीति च गम्यते । वक्षिहस्ताश्रयः करा
इत्यमरः । अनल्पाभ्यसूयोऽधिकविशेषः स्यात् । प्रायेणेच्छाविशेष
विधातात् रोषोद्देशश्च कामिनां भवतीति भावः । किञ्च आत्मानं
चाकर्मिणानं विष्णुं वा हेष्टि योजनः । जेषांसि तस्य नश्यन्ति रौरवश्च
भवेत् ध्रुवमिति निषेधात्कार्यहानिर्भविष्यतीति ध्वनिः ॥ ४० ॥

गम्भीराया इति । गम्भीरा नाम सरित् उदारा नायिका च ध्व-
न्यते । तस्याः प्रसन्नेऽनुरक्तत्वाद्दोषरहिते चेतसीव प्रसन्नेऽतिनिर्मले

तस्मादस्याः कुमुदविशदान्धर्हसि त्वं न धैर्या-
 न्नोधीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि ॥ ४१ ॥
 तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं
 नीत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।
 प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
 ज्ञातास्वादो विद्वतजघनां कोविद्वातुं समर्थः ॥ ४२ ॥

पयसि प्रकृत्या खभावेनैव सुभगः सुन्दरः । सुन्दरेऽधिकभागे च दुर्दि-
 नेतरवासरे तुरीयांशे श्रीमति च सुभगइति शब्दार्थवे । ते तव कथा
 चासावात्मा च सोऽपि प्रतिबिम्बशरीरश्च प्रवेशं लक्ष्यते अपिशब्दात्
 प्रवेशमनिष्करोतीति भावः । तस्मात् कथाद्वारापि प्रवेशावश्यम्भावितात्
 अस्या गम्भीरायाः कुमुदविशदानि धबलानि चटुलानि शीघ्राणि
 शफराणां मीनानामुद्वर्त्तनानि उल्लुगटनान्येव प्रेक्षितान्यवलोकनानि ।
 त्रिषु स्थावटुलं शीघ्रमिति त्रिषु । एतावदेव गम्भीराया अनुराग
 लिङ्गम् । धैर्याद्वाष्पं प्राद्वैमत्यादिति यावत् मोधीकर्तुं विफलीकर्तुं
 नार्हसि नानुरक्ता विप्रलम्बेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तस्याइति । हे सखे प्राप्ता वानीरशाखा वेतसशाखा येन तत्तथो-
 क्तम् अतएव किञ्चिदीषत्करधृतं हस्तावलम्बितमिव स्थितं मुक्तस्थितो
 रोधस्तमेव नितम्बः कटको येन तत्तथोक्तम् । नितम्बः पश्चिमे शोणि
 भागेऽदिकटके कटाविति यादवः । नीलं कृष्णवर्णं तस्या गम्भीरायाः
 सलिलमेव वसनं नीत्वा अपनीय । प्रस्थानसमये प्रेयसीवसनग्रहणं वि-
 रहतापविनोदनार्थमिति प्रसिद्धम् । लम्बमानस्य पीतसन्निभराज्य-
 मानस्य अन्यत्र जघनारूढस्य ते तव प्रस्थानं प्रयाणं कथमपि कृच्छ्रेण
 भावि । कृच्छ्रत्वे हेतुमाह ज्ञातेति । ज्ञातास्वादोऽनुभूतरसः कः पुमान्
 विद्वतं प्रकटीकृतं जघनं कटिकृतपूर्वभागो वा यस्यास्त्वाम् । जघनं
 स्यात् कटौ पूर्वशोभिभागापरांशवोरिति यादवः । विद्वातुं त्यक्तुं
 समर्थः न कापीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

त्वन्निधन्दोच्छसितवसुधागन्धसम्पर्करम्यः
 खेतोरन्ध्रधनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।
 नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते
 शीतो वायुः परिखमयिता काननोदुम्बराणाम् ॥४३॥
 तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
 पुष्पासारैः स्रपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः ।

त्वदिति । त्वन्निधन्देन तव वृष्ट्या उच्छसिताया उपवृष्टिताया
 वसुधायाभूमेः गन्धस्य सम्पर्कस्य रम्यः सुरभिरित्यर्थः । खेतःशब्देन-
 न्द्रियवाचिना तद्विशेषो घ्राणं लक्ष्यते । खेतोऽन्ध्रवेगेन्द्रियेरित्यमरः ।
 खेतोरन्ध्रेषु नासायकुहरेषु यत् धनितं शब्दस्तेन सुभगं यथा तथा
 दन्तिभिः गजैः पीयमानो वसुधागन्धलोभादाघ्रायमाण इत्यर्थः । अनेन
 मान्द्यमुच्यते । काननेषु वनेषु उदुम्बराणां जन्तुफलानाम् । उदुम्बरे
 जन्तुफलो यक्षाङ्गो हेमदुग्धक इत्यमरः । परिखमयिता परिपाकयिता ।
 मितं दृष्टव्यं दृष्टः । शीतोवायुः देवपूर्वं देवशब्दपूर्वं गिरिं देवगिरि
 मित्यर्थः । उपजिगमिषोऽपगन्तुमिच्छेत् । गमेः सनन्तादुपत्ययः । ते
 तव नीचैः शनैर्वास्यति त्वां वीजयिष्यतीत्यर्थः । सम्बन्धमात्रविवक्षायां
 षष्ठी । देवपूर्वं गिरिमित्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य नतु संज्ञिन
 स्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञित्वाभावादवाच्यवचनं दोषमाज्जरासङ्गा-
 रिकाः । तदुक्तमेकावल्याम् । यदवाच्यस्य वचनं स्यात्तदवाच्यवचनं यथित
 मिति । समाधानन्तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन शब्दपरेण मेघो
 पगमयोग्योदेवगिरिर्लक्ष्यते इति कथञ्चित् सम्पाद्यम् ॥ ४३ ॥

तत्रेति । तत्र देवगिरौ नियता वसतिर्यस्य तं नित्यसन्निहित-
 मित्यर्थः । पुरा किल तारकाख्यासुरविजयसकुलसुरप्रार्थनावशाद्भग-
 वान् भवानौगन्धनः स्कन्दो नित्यमहमिह सह शिवाभ्यां वसामीत्युक्ता
 तत्र वसतीति प्रसिद्धिः । स्कन्दं कुमारं स्वामिनं पुष्पाणां मेघः पुष्प-
 मेघः पुष्पमेघीकृतात्मा कामरूपत्वात् पुष्पवर्धकमेघीकृतविग्रहः सन्
 व्योमगङ्गाजलार्द्रैः पुष्पासारैः पुष्पसम्पातैः । द्वारासम्पात आसार

रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमना-
मत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भृतं तद्धि तेजः ॥ ४४ ॥
ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य वह्निं भवानो
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ।

इत्यमरः । भवान् स्वयमेव स्वययतु अभिविद्यतु स्वयंपूजायाः उत्तम-
त्वादिति भावः । तथाच शम्भुरहस्ये । स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सोद-
रात्मजैः । मध्यमा याजयेद्दृष्ट्यैरधमा याजनक्रियेति । स्कन्दस्य पूज्यत्व-
समर्थनेनार्थनार्थान्तरं न्यस्यति रक्षेति । तत् भगवान् स्कन्दइत्यर्थः
विधेयप्राधान्यान्नपुंसकनिर्देशः । वासवस्येमाः वासव्यः । तस्येदमित्यण् ।
तासां वासवीनामैन्द्रीणां चमूनां सेनानां रक्षाहेतोः रक्षार्थं नवशशिभृता
भगवता चन्द्रशेखरेण । वहतीति वह्निः पचाद्यच् । ऊतस्य वह्ने ऊत-
वह्ने वह्निः तस्य मुखे सम्भृतं सञ्चितम् आदित्यमतिक्रान्तमत्यादित्यम् ।
अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । तेजोहि । साक्षाद्भगवतो-
हरस्यैव मूर्धन्तरमित्यर्थः । अतः पूज्यमिति भावः । मुखग्रहणक्तु शुद्ध-
त्वसूचनार्थम् । तदुक्तं शम्भुरहस्ये । गवां पश्चात् द्विजस्याङ्घ्रि र्योगिनां
हृत् कवेवेचः । परं सुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवक्त्रिवाङ्गिनामिति ॥ ४४ ॥

ज्योतिरिति । ज्योतिर्वस्तेजसोलेखाराजयत्सार्ता वलयं मण्डलं
यस्यास्तीति तथोक्तां गलितं अलं नतु लोल्यात् स्वयं छिन्नमिति भावः
यस्य मयूरस्य वह्निं पिच्छम् । पिच्छवह्निं नपुंसके इत्यमरः । भवानी
गौरी पुत्रप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन कुवलयस्य दलपत्रं तत्रापि तद्योगि यथा
तथा कर्णे करोति दलेन सह धारयतीत्यर्थः । यदा कुवलयस्य दल-
प्रापि दलभाजि दलार्धे कर्णे करोति । त्रिवन्तात्समी । दर्शं परिहृत्य
तत्स्थाने वह्निं धत्तइत्यर्थः । नाथस्तु कुवलयदलक्षेपीतिपाठमाह ।
क्षेपो निन्दापसारणं वेति । हरशशिश्च हारशिरश्चन्द्रिकया धौता-
पाङ्कं स्वतोपि शैलप्रादतिधवलितनेचान्तम् । अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तावित्य-
मरः । पावकस्याभोरपत्वं पावकिः स्कन्दः । अतश्चीति इञी । तस्य तं
पूर्वोक्तां मयूरं पश्चात् पुष्पाभिवेचनानन्तरम् अत्रेर्देवगिरेः कर्तुः

धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं
पश्चाद्द्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४५ ॥
आराध्यैनं शरवणभवं देवमुखिह्विताध्वा
सिद्धदन्दैर्जलकणभयाद्दीप्तिभिर्मुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥ ४६ ॥

ग्रहणेन गुहासंक्रमणेन गुह्यभिः प्रतिध्वानमहङ्गिरित्यर्थः । गर्जितैर्नर्तयेथाः द्रव्यज्ञारय मारुङ्गिकभावेन भगवन्तं कुमारमुपासस्विति भावः । नर्तयेथा इत्यत्र अद्यावत्कर्म्मकाचित्तवत्कर्तृकादित्यात्मनेपदापवादः निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदं न भवति तस्य न पादभ्याख्यमपरिमुहुरचिन्दतिवदवसहति प्रतिवेधात् ॥ ४५ ॥

आराध्येति । एनं पूर्वोक्तं शरा वाणतृणानि । शरो वाणे वाणतृणे इति शब्दार्थवे । तेषां वनं शरवणम् । प्रलिरन्तःशरेत्यादिना ज्ञत्वम् । तत्र भवेज्जन्म यस्य तं शरवणभवम् । अवर्त्यो नञ्प्रतीक्षित्यधिकरणो-जन्माद्युत्तरपद इति वामनः । अवर्त्यः अगतिक्त्वादाश्रयणीय इत्यर्थः । देवं खान्दम् । आराध्य उपास्य वीक्षिभिर्वीक्षावद्भिः । वीक्षादित्वादिभिः । सिद्धदन्दैः सिद्धमिष्टुनैः भगवन्तं खान्दमुपवीक्षयितुमागतैरिति भावः । जलकणभयात् जलसेकस्य वीक्षाकणनप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । मुक्तमार्गस्य कर्त्तव्यतां सन् उल्लङ्घिताध्वा क्षियन्तमध्वानं मत इत्यर्थः । सुरभितनयानां गवामालम्बेन संक्षपणेन जायते इति तथोक्तां भुवि लोके स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरूपेण परिणतां रूपविशेषमापन्नां रन्ति-देवस्य दशपुरपतेर्महाराजस्य कीर्तिं चर्मणवत्याख्यां नदोमित्यर्थः । मानयिष्यन् सत्करिष्यन् व्यालम्बेथाः व्यालम्बप्रावतरेरित्यर्थः । पुरा किल राज्ञो रन्तिदेवस्य गवाक्षम्भेच्छेकत्र सम्भूतामृत्तानिष्यन्दाकर्म्म-राशेः काचिन्नदी सस्यन्दे सा चर्मणवतीति ख्यायत इति ॥ ४६ ॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणोवर्णचौरे
 तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।
 प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो दूरमाकर्ष्य दृष्टी
 रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४७ ॥
 तामुत्तीर्य ब्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
 पद्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभागाम् ।

त्वयीति । शार्ङ्गिणः कृष्णस्य वर्णस्य कान्तेश्चौरे वर्णचौरे तत्तुल्य
 वर्णे इत्यर्थः । त्वयि जलमादातुमवनते सति पृथुमपि दूरभावात् दूर-
 त्वात्तनुं सूक्ष्मतया प्रतीयमानं तस्याः सिन्धोश्चर्मण्यवत्याख्यायाः प्रवाहं
 गगने गतिर्येषां ते गगनगतयः खेचराः सिद्धगन्धर्वादयः । अयमपि
 बह्व्रीहिः पूर्ववत् जन्माद्युत्तरपदेषु द्रष्टव्यः । नूनं सर्वं दृष्टीरावर्ण्य
 नियम्य एकम् एकयष्टिकं स्थूलो मद्भागं मध्ये मध्यमणीभूतइन्द्रनीलो
 यस्य तं भुवो भूमेः मुक्तागुणं मुक्ताहारमिव प्रेक्षिष्यन्ते । अत्रात्यन्त
 नीलमेघसङ्गतस्य प्रवाहस्य भूकण्ठमुक्तागुणात्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षैवेयमिति
 इवशब्देन व्यज्यते । निरुक्तकारस्तु तत्र तत्रोपमा यत्र इवशब्दस्य
 दर्शनमितीवशब्ददर्शनादप्युपमेवेति ब्रूमाम ॥ ४७ ॥

तामिति । तां चर्मण्यवतीमुत्तीर्य चो वा सताइव भ्रूलता उपमित
 समासः । तासां विभ्रमा विभासाः परिचिताः क्लृप्ता येषु तेषां
 पद्माणि नेत्रलोमानि । पद्म सूत्रे च सूक्ष्माणि किञ्चल्लो नेत्रलोमनीति
 शान्धतः । तेषामुत्क्षेपादुन्नमनादेतोः कृष्णाश्च ताः शाराश्च कृष्णशाराः
 नीलशाराः । वर्णवर्णनेति समासः । कृष्णरक्तसिताः शारा इति यादवः ।
 ततश्च शारशब्दादेव सिद्धे कार्ये पुनः कृष्णपदोपादानं कार्यप्राधा-
 न्यार्थम् । उपरि विलसन्त्यः कृष्णशाराः प्रभाः येषां तेषां कुन्दानि
 माप्यकुसुमानि तेषां क्षेपइतस्तत्तच्छालनं तस्यानुगाः अनुसरिष्यो ये
 मधुकरास्तेषां भिन्नं मुखानीति तेषोक्तानां क्षिप्यमाद्यकुन्दानुधावि
 मधुकरकल्पानामित्यर्थः । दशपुरं रक्तिदेवस्य नगरं तस्य बन्धः
 स्त्रियः । बधूर्जाया खुवा स्त्रीष्वेत्यमरः । तासां नेत्रकौतूहलानां

कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं
पाचीकुर्वन् दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४८ ॥
ब्रह्मावर्त्तं जनपदमथ छाद्यया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेयाः ।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्ध्रवर्षन्मुखानि ॥ ४९ ॥
हित्वा ह्यलामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्गां
बन्धुप्रीत्या समरविमुखोलाङ्गली याः सिधेये ।

नेत्राभिलाषाणां साभिलाषदृष्टीनामित्यर्थः । आत्मबिम्बं स्वमूर्तिं
पाचीकुर्वन् विवधीकुर्वन् व्रज गच्छ ॥ ४८ ॥

ब्रह्मावर्त्तमिति । अथ अमन्तरं ब्रह्मावर्त्तं नाम जनपदं देशं
अत्र मनु । सरस्वतीवृषद्वयोर्देवनद्योर्धदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं
ब्रह्मावर्त्तं प्रपद्यत इति । छाद्ययानातपमखलेन गाहमानः प्रविशन्
नतु स्वरूपेण । धीठक्षेत्राश्रमादीनि परित्यक्त्यातो व्रजेदिति वक्ष-
नात् । क्षत्रप्रधनपिशुनम् क्लृद्यापि शिरःकपालादिमत्तया कुरुपाख्यव
युद्धसूचकमित्यर्थः । युद्धमायोधनं अन्यं प्रधनं प्रविदारयमित्यमरः ।
तत्प्रसिद्धं कुरुक्षामिदं कौरवं क्षेत्रं भजेयाः कुरुक्षेत्रं व्रजेत्यर्थः । यत्र
कुरुक्षेत्रे गाण्डी अस्यास्तीति गाण्डीवं धनुर्विशेषः । गाण्डवजगात्संज्ञाया
मिति मत्वर्थेऽथैवप्रत्ययः । अपिध्वजस्य गाण्डीवमाखिवौ पुंनपुंस-
कावित्यमरः । तद्भनुर्वस्य स गाण्डीवधन्वा अर्जुनः । वा संज्ञायामित्य-
नङादेशः । शितशरशतैः निशितबाणसहस्रैः राजन्यानां राज्ञां मुखानि
धारायामुदकधाराणां पातैः कमलानि त्वमिवाभ्यवर्षदभिमुखं दृष्ट-
वान् शरवर्षेण शिरांसि चिच्छेदेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

हितेति । बन्धुप्रीत्या कुरुपाख्यवक्षो हेन नतु भयेन समरविमुखो
युद्धनिसृष्टः लाङ्गलमस्यास्तीति लाङ्गली हस्तधरः अभिमतरसाम-
भीष्टखादां तथा रेवत्याः स्वप्रियया जोषने एवाङ्गः प्रतिबिम्बित-

कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना
 मन्तःशुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ५० ॥
 तस्मादृच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णा
 जङ्घोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।
 गौरीवक्त्रभुक्कुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
 शम्भोः केशग्रहणमकरोदिन्दुसम्भोर्मिहस्ता ॥ ५१ ॥

त्वाच्चिह्नं यस्याकां हाणां सुराम् । सुरा हलिप्रिया हालेत्यमरः ।
 अभिप्रयुक्तं देशभाषापदमित्यत्र सूत्रे हालेति देशभाषापदमप्यतीव
 कविप्रयोगात्साध्वित्युदाजहार वामनः । हित्वा त्यक्त्वा दुस्वयामपीति
 भावः । याः सारस्वतीरपः सिधेवे । हे सौम्य सुभग त्वं तासां सरस्वत्या
 नद्याहमाः सारस्वत्यास्तासामभिगमं सेवां कृत्वा अन्तःकान्तरात्मनि शुद्धो
 निर्मलो निर्दोषो भविता । अपि सद्य एव पूतो भविष्यतीत्यर्थः । वर्त्तमान
 सामीप्ये वर्त्तमानवदेति वर्त्तमानप्रत्ययः । वर्णमात्रेण वर्णनैव कृष्णः
 श्यामः न तु प्रापेनेत्यर्थः अन्तःशुद्धिरेव सम्प्राप्त्या न तु बाह्या बहिःशुद्धो-
 ऽपि सूतबन्धप्रायश्चित्तार्थं सारस्वतसलिलसेवी तत्र भगवान् बलभद्र एव
 निदर्शनम् । अतो भवतापि सरस्वती सन्नुया सेवितव्येति भावः ॥ ५० ॥

तस्मादिति । तस्मात् कुबच्छेनात् कनखलस्याद्रेः समीपे अनुकन-
 खलम् । अनुयत्समश्लेष्ययीभावः । शैलराजादिमवतोऽवतीर्णां सगर
 तनयानां स्वर्गसोपानपङ्क्तिं स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतामित्यर्थः जङ्घोर्नाम
 राज्ञः कन्यां जाङ्गवीं गच्छेर्गच्छ । विध्यर्थे लिङ् । या जाङ्गवी गौर्व्या
 वक्त्रे या भुक्कुटिरचना सापलपरोवात् अभूङ्गकरं तां फेनैर्विहस्य
 अवहस्येव धावत्यात् फेनानां हासत्वेनेत्येच्चा । इन्दौ शिरोमाखिक्व
 भूते लम्बा ऊर्मय एव हस्तावस्थाः सा इन्दुसम्भोर्मिहस्ता सती शम्भोः
 केशग्रहणमकरोत् । यथा काचित्पौढा नायिका सपत्नीमसहमाना
 स्वभर्तारं सह शिरोरत्नेन केशेभ्यामकरोति तदिति भावः । इदञ्च
 सुरा किञ्च भगीरथप्रार्थनया भगवतीं गगनपथात्पतन्तीं गङ्गां गङ्गा-
 धरो जटाजूटेन जयाहेति कथामुपजीव्योक्तम् ॥ ५१ ॥

तस्याः पातुं सुरगजइव व्योम्नि पश्चार्द्धलम्बी
त्वच्चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यग्गमः ।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ
स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥ ५२ ॥
आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्दृग्गणां
तस्याएव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

तस्याइति । सुरगजइव कश्चिद्भिन्नगजइव व्योम्नि पश्चार्द्धं पश्चा-
र्द्धम् । एधोदरादित्वात् साधु । तेन सम्यतइति पश्चार्द्धलम्बी सन्
पश्चार्द्धभागेन व्योम्नि स्थित्वा पूर्वार्द्धेन जलोन्मुखइत्यर्थः । केचित्
पूर्वार्द्धलम्बीति पठन्ति । अच्छस्फटिकविशदं निर्मलस्फटिकावदातं
तस्यागङ्गाया अम्भस्तिर्यक् तिरस्चीनं यथा तथा पातुं त्वं तर्कयेर्विचार-
येच्छेत् । सपदि स्रोतसि प्रवाहे संसर्पन्त्या संक्रामन्त्या भवतः क्षायया
प्रतिविम्बेनासौ गङ्गा अस्थाने प्रयागादन्यत्र उपगतः प्राप्नोयमुना
सङ्गमो यथा सा तथाभूतेवाभिरामा स्यात् ॥ ५२ ॥

आसीनानामिति । आसीनानामुपविष्टानां ऋगाणां कस्तूरिका
ऋगाणाम् । अन्यथा नाभिगन्धानुपपत्तेः । नाभिगन्धैः कस्तूरीगन्धैः
तेषां तदुद्भवत्वादतएव ऋगनाभिसंज्ञा च । ऋगनाभिर्दृग्गमदः कस्तू-
रीत्यमरः । अथवा नाभयः कस्तूर्यः । नाभिः प्रधाने कस्तूर्यामदे च
कचिदीरितइति विश्वः । तासां गन्धैः सुरभिताः सुरभीकृताः शिला
यस्य स तं तस्यागङ्गायाएव प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं तुषारै-
र्गौरं सितम् । अवदातः सितो गौरइत्यमरः । अचलं प्राप्य विनीयते
ऽनेनेति विनयनं करणे ल्युट् । अध्वश्मस्य विनयने अपनोदको तस्य
हिमाद्रेः षट्ङ्के निषसुः सन् शुभोयस्त्रिनयनस्य चन्द्रमस्तस्य दृषो
दृषभः । सुकृते दृषभे दृषइत्यमरः । तेनोत्खातेन विदारितेन पद्मेन
सह उपमेयामुपमातुमर्हां शोभां वक्ष्यति बोद्धासि । वक्षतेर्लट् ।
चित्रयनेत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामगइति णत्वं न भवति । क्षुभ्नादिषु जेति

वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः
 शोभां शुभचिन्तयनदृष्टोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५३ ॥
 तच्चेदाथौ सरति सरलस्कन्धसङ्घट्टजम्भा
 बाधेतोत्काक्षपितचमरीबालभारोदवाग्निः ।
 अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै
 रापन्नार्त्तिप्रशमनफलाः सम्पदोद्युत्तमानाम् ॥ ५४ ॥
 ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मिन्
 मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।

निषेधात् । तस्याः प्रभवमित्यादिना हिमाद्रौ मेघस्य वेवाहिकोऽहं
 विहारोऽध्वन्यते ॥ ५३ ॥

तस्मिन् । वायौ वनवाते सरति वाति सति सरलानां देवदारु-
 द्रुमाणां स्कन्धाः प्रदेशविशेषाः । अस्त्री प्रकाशः स्कन्धः स्यान्मूला
 आखावधेकोरित्यमरः । तेषां सङ्घट्टनेन सङ्घर्षणेन जन्म यस्य स
 तथोक्तः । जम्भोत्तरपदत्वाद्यधिकरणोऽपि बज्रव्रीहिः साधुरित्युक्तम् ।
 उत्काभिः स्फुलिङ्गैः क्षपिता निर्दग्धाश्चमरीणां बालभाराः केश
 समूहायेन दवयवाग्निर्दवाग्निर्वनवह्निः । वने च वनवह्नौ च दवोदावहवे-
 च्यतइति यादवः । तं हिमाद्रिं बाधेत चेत् पीडयेद्यदि' एनं दवाग्निं
 वारिधारासहस्रैः शमयितुमर्हसि । युक्तश्चेतदित्याह उत्तमानां महतां
 सम्पदः सङ्घट्टयः आपन्नानामार्त्तानामार्त्तिप्रशमनमापन्नवारिधयेव
 कलं प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ता हि अतोहिमाचलस्य दावानलस्त्वया
 शमयितव्यइति भावः ॥ ५४ ॥

यइति । तस्मिन् हिमाद्रौ संरम्भः कोपः । संरम्भः स्वकमे कोप
 इति शब्दार्थवः । तेनोत्पतने उत्प्लवने रभसोवेगोऽथेवां ते तथोक्ताः ।
 रभसोवेगश्च धोऽरित्यमरः । ये शरभा अष्टापदवृद्धविशेषाः । शरभः
 शलभे आष्टापदे प्रोक्तोऽन्तर्गतान्तरइति विश्वः । मुक्तोऽध्वा शरभोत्प्लवने
 मार्गैवेन तं भवन्तं सपदि स्वाङ्गभङ्गाय लङ्घयेयुः । सम्भावनायां

तान् कुर्वीथास्तुमुलकरकादृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥५५॥
तच्च व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्द्धेन्दुमौलेः
शश्वत्सिद्धैरुपचितवलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।

लिङ् । भवतोऽतिदूरत्वात् स्थाङ्कभङ्गातिरिक्तं पक्षं नास्ति लङ्गनस्ये-
त्यर्थः । तान् शरभान् तुमुलाः सङ्कुलाः करकाः वर्षोपलाः । वर्षोपलस्तु
करकेत्यमरः । तासां दृष्टिस्तस्याः पातेनावकीर्णान् विक्षिप्तान् कुर्वी-
थाः कुर्वन् । विध्यर्थे लिङ् । क्षुद्रोऽप्यधिक्षिपन् प्रतिपक्षः सद्यः प्रति-
क्षेपयति भावः । तथाहि चारभ्यन्ते इत्यारम्भाः कर्माणि तेषु यत्र
उद्योगः स निष्फलोयेषां ते तथोक्ताः । निष्फलकर्मापक्रमादित्यर्थः ।
अतः के वा परिभवपदं तिरस्कारपदं न स्युर्न भवन्ति सर्व्वेष्व् भवन्ती-
त्यर्थः । यदत्र घनोपलस्तु करकादृष्टि पादवचनानात् करकशब्दस्य नियत
पुंलिङ्गताभिप्रायेण करकाग्रामादृष्टिरिति केवाच्चिद्व्याख्यानं तदन्ये
नानुमन्यन्ते वर्षोपलस्तु करकेत्यमरवचनव्याख्याने स्त्रीरसामिना कम-
गडलौ च करकः सुगते च त्रिनायक इति नानार्थे पुंस्यपि वक्ष्यतीति
वदता उभयलिङ्गताप्रकाशनात् । यादवस्य तु पुंलिङ्गताविधाने
तात्पर्य्यं नतु स्त्रीलिङ्गतानिषेध इति न तद्विरोधोऽपि । करकस्तु करके
स्याद्वाडिमे च कमगडलौ । पक्षिभेदे करे चापि करका च घनोपल इति
विश्वप्रकाशवचने तुभयलिङ्गता व्यक्तैवेति न कुत्रापि विरोधवार्त्ता ।
अतएव वदः वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते इति ॥ ५५ ॥

तत्रेति । तच्च हिमाद्रौ दृषदि कस्याश्चिन्विषयायां व्यक्तं प्रकटं
शश्वत्सदा सिद्धैर्गोविभिः । सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोरिति विश्वः । उप-
चितवलिं रचितपूजाविधिम् । वलिः पूजोपहारयोरिति यादवः ।
अर्द्धाश्वाविन्दुश्चेत्यर्द्धेन्दुः । अर्द्धः खण्डे समेश्रक्ते इति विश्वः । स
मौलौ यस्य तस्येश्वरस्य चरणन्यासं यादविन्यासं भक्तिः पूज्येज्जगत्परा
कथा नम्रः सन् परीयाः प्रदक्षिणं कुर्वन् । परिपूर्वादिषो लिङ् । यस्मिन्
पादव्यासे दृष्टे सत्यदूषणाय निरस्तकल्पवाः सन्तः अदधाना विश्व-

यस्मिन् दृष्टे करणविगमादूध्वमुद्धूतपापाः
 सङ्कल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये अहधानाः ॥ ५६ ॥
 शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकैः पूर्यमाणाः
 संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयोगीयते किन्नरीभिः ।
 निर्द्वादस्ते मुरजइव चेत् कन्दरेषु ध्वनिः स्यात्
 सङ्गीतार्थो ननु पशुपतेस्तच्च भावी समग्रः ॥ ५७ ॥

सन्तः पुरुषाः । अद्वा विन्वासः आस्तिक्वबुद्धिरिति यावत् । अद-
 न्तरोरुपसर्गवदृष्टिर्बुद्धयेति अतपूर्वात् दधातेः शानच् । करणस्य
 क्षेत्रस्य विगमादूर्ध्वं देहत्यागानन्तरम् । करणं साधकतमं क्षेत्रभाजे-
 न्नियेषु चेत्यमरः । स्थिरं शान्तं गणानां प्रमथानां पदं स्थानम् ।
 गणाः प्रमथसंख्येया इति वैजयन्ती । तस्य प्राप्तये सङ्कल्पन्ते समर्था
 भवन्ति । कृतेः पर्याप्तवचनस्य क्लृप्तमर्थत्वात् सद्योगे नमःस्त्रीत्या-
 दिना चतुर्थी । अलमिति पर्याप्तार्थग्रहणमिति भाव्यकारः । अव्यक्तं
 व्यग्रयामास शिवः श्रीचरणद्वयम् । हिमाद्रौ शाम्भवादीनां सिद्धये
 सर्वकर्मणाम् । दृष्ट्वा श्रीचरणान्यासं साधकः स्थितये तनुम् । इच्छा-
 धीनशरीरोद्दि विचरेच्च जगत्त्रयमिति शम्भुरहस्ये ॥ ५६ ॥

शब्दायन्त इति । हे मेघ क्षणिलैः पूर्यमाणाः कीचका वेषवि-
 शेषाः । वेषावः कीचकास्ते सूर्ये खनन्यनिखोदता इत्यमरः । मधुरं
 क्षुतिसुखं यथा तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति खनन्तीत्यर्थः । शब्द-
 वेदेत्यादिना कण्ड । अनेन वंशवाद्यसम्पत्तिरक्ता । संसक्ताभिः संसु-
 क्ताभिः वंशवाद्यानुबक्ताभिर्वा । संसक्ताभिरिति पाठे संसक्तकण्ठीभि-
 रित्यर्थः । किन्नरीभिः किन्नरस्त्रीभिः । जयाणां पुराणां समाहारस्त्रि-
 पुरं । तद्वितार्थोत्तरपदेति समासः पात्रादित्वाङ्गपुंसकत्वम् । तस्य विजयो
 गीयते कन्दरेषु दरीषु । दरीषु कन्दरोवा स्त्रीत्यमरः । ते तत्र निर्द्वादो
 मुरजे वाद्यभेदे ध्वनिरिव मुरजध्वनिरित्यर्थः । स्याच्चेत्तर्हि तत्र चरण-
 समीपे पशुपते रित्यसङ्गितस्य शिवस्य सङ्गीतं सम्यक् गीतं तदेवार्थः
 सङ्गीतार्थः सङ्गीतवस्तु । अर्थाऽभिधेयैवस्तुप्रदोजननिवृत्तिवित्यमरः ।

प्रासेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विशेषान्
हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत् क्रौञ्चरन्ध्रम् ।
तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिथ्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥ ५८ ॥
गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छासितप्रस्थसन्धेः
कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।

समयः सम्पूर्णोभावो ननु भविष्यति खलु । भविष्यति गम्यादवइति
भविष्यदर्धे णिनिः ॥ ५७ ॥

प्रासेयेति । प्रासेयाद्रेर्हिमाद्रेरुपतटं तटसमीपे । अथयं विभक्ती
त्यादिना समीपार्थेऽव्ययीभावः । तांस्तान् । वीक्षायां द्विवक्तिः । विशेष-
ान् द्रष्टव्यार्थान् । विशेषोऽवयवे द्रष्टे द्रष्टव्योऽन्तमवस्तुमीति शब्दार्थवः ।
अतिक्रम्य अनुसरेदित्यनागतेन सम्बन्धः । हंसानां द्वारं हंसद्वारम् ।
मानसस्थायिनोहंसाः क्रौञ्चरन्ध्रेण सञ्चरन्तइत्यागमः । भृगुपतेर्जामे-
दप्रस्य यशोवर्त्म यशःप्रवृत्तिकारणमित्यर्थः । यत् क्रौञ्चस्याद्रेरन्ध्र-
मस्ति तेन क्रौञ्चविलेन बलेर्देवस्य नियमने बन्धनेऽभ्युद्यतस्य प्रवृत्तस्य
विष्णोर्थापकस्य त्रिविक्रमस्य श्यामः कृष्णवर्णः पादश्च तिर्यगायामेन
क्षिप्रप्रवेशनार्थं तिरस्चीनदैर्घ्येण शोभतइति तथाविधः सन् उदीची
मुत्तरां दिशमनुसरेदनुगच्छ । पुरा किल भगवतो देवाङ्गूर्जटेर्हंशप-
निषदमघीयानेन भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पृहया क्रौञ्चशिखरिणमिति
निश्चितविशिखमुखेन हेलया षट्पिण्डभेदं भिन्ना ततएव क्रौञ्चकोडा-
दिव सद्यः समुज्ज्मिभते कस्मिन्नपि यशःक्षीरनिधौ निखिलमपि जग-
ज्जालमाज्ञावितर्मिति कथा श्रूयते ॥ ५८ ॥

गत्वेति । क्रौञ्चविलनिर्गमनान्तरम् ऊर्ध्वं गत्वा दशमुखस्य
रावणस्य भुजैर्वाङ्गभिरुच्छासिताः विस्त्रेयिताः प्रस्थानां सानूनां सन्ध-
योग्यस्य स तस्य । अयोदश परिमाणमेवामस्तीति त्रिदशः । संख्यवा-
च्येत्यादिना बज्रनीचिः । बज्रनीचौ संख्येत्यादिना समासान्तो

शृङ्गोच्छ्रायैः कुमुदविशदै र्योवितत्य स्थितः खं
 राशीभूतः प्रतिदिनमिव च्यम्बकस्याट्टहासः ॥ ५६ ॥
 उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
 सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।
 शोभामद्रेस्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्री
 मंसन्यस्ते सति हलमृतोमेचके वाससीव ॥ ६० ॥
 हित्वा तस्मिन् भुजगवलयं शम्भुना दत्तहस्ता
 क्रीडाशैले यदि च विचरेत् पादचारेण गौरी ।

उज्जिति क्षीरखामी । त्रिदशानां देवानां वनितास्तासां दर्पणस्य । कैला-
 सस्य स्फुटिकत्वाद्वज्रतत्वाद्वा विम्बयाद्विखेनेदमुक्तम् । कैलासस्यातिथिः
 स्थाः । यः कैलासः कुमुदविशदैः निर्मलैः शृङ्गाणामुच्छ्रायेरौन्नत्यैः
 खमाकाशं वितत्य व्याप्य प्रतिदिनं दिनेदिने राशीभूतः च्यम्बकस्य त्रिलो-
 चनस्याट्टहासोऽतिहासश्च स्थितः । अट्टावतिशयक्षामाविति यादवः ।
 धावत्याद्वासवेनोत्प्रेक्षा । हासादीनां धावत्यं कविसमर्थसिद्धम् ॥ ५६ ॥

उत्पश्यामीति । स्निग्धं मण्डणं भिन्नं मर्दितञ्च यदङ्गनं कज्जलं
 तस्याभेदाभा यस्य तस्मिन् त्वयि तटगते सानुं गते सति सद्यः कृत्तस्य
 कृत्तस्य द्विरददशनस्य गजदन्तस्य केदवत् गौरस्य धवणस्य तस्य अद्रेः
 कैलासस्य मेचके श्यामले । कालश्यामलमेचका इत्यमरः । वाससि
 वस्त्रे अंसन्यस्ते सति हलमृतो वचभद्रस्येव स्तिमिताभ्यां नयनाभ्यां प्रेक्ष-
 णीयां शोभां भवित्री भाविनीमुत्पश्यामि शोभा भविष्यतीति तर्कया-
 मीत्यर्थः । अती पूर्णोपमालङ्कारः ॥ ६० ॥

हित्वेति । तस्मिन् क्रीडाशैले कैलासे । कैलासः कमकाद्रिश्च
 मन्दरोग्रमदादनः । क्रीडार्थं निर्मिताः शम्भोर्देवैः क्रीडाद्रयोऽभव-
 त्त्रिति शम्भुरहस्ये । शम्भुना शिवेन भुजगमेव वलयं कङ्कणं हित्वा
 गौर्याभीष्टत्वात् त्वत्का दत्तहस्ता सती गौरी पादचारेण विचरेद्यदि तर्हि
 अग्रयात्री पुरोगतः तथा क्षमिता घनीभावं प्रापितोऽन्तर्जलस्यैवः

भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
 सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायाग्रयायी ॥ ६१ ॥
 तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्धृद्वनोज्जीर्णतोयं
 नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।
 ताभ्योमोक्षस्तव यदि सखे घर्म्मलब्धस्य न स्यात्
 क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भीषयेस्ताः ॥ ६२ ॥
 हेमाभोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
 कुर्वन् कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।

प्रवाहो येन स तथाभूतः भङ्गीनां पर्वणां भक्त्या रचनया विरचित
 वपुः कल्पितशरीरः सन् मणीनां तटम् मणितटं तस्यारोहणाय
 सोपानत्वं कुरु सोपानभावं भजेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

तत्रेति । तत्र केलौसे अवश्यं सर्वथा सुरयुवतयो वलयकुलिशानि
 कङ्कणकोटयः । शतकोटिवाणिना कुलिशशब्देन कोटिमात्रं लक्ष्यते
 तैरुद्धृतानि प्रहारा स्तौद्धीर्णमुत्खटुं तोयं येन तं त्वां यन्त्रेषु धाराः
 यन्त्रधारास्तासां गृहत्वं कृत्रिमधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्यन्ति
 हे सखे मित्र घर्म्म निदाघे लब्धस्य । घर्म्मलब्धत्वस्यास्य देवभूमिषु
 सर्वदा सर्वत्र समाहारात् प्राथमिकमेघत्वाद्वा यथोक्तमावाप्तस्य
 प्रथमेति । तव ताभ्यः सुरयुवतिभ्यः मोक्षेन स्याद्यदि तदा क्रीडा-
 लोलाः क्रीडासक्ताः प्रमत्ता इत्यर्थः ताः सुरयुवतीः श्रवणपरुषैः कर्णकटु-
 भिर्गर्जितैः करणैर्भीषयेस्तास्ये । अत्र हेतुभयाभावादात्मनेपदं पुमा-
 नस्य न ॥ ६२ ॥

हेमेति । हे जलद हेमाभोजानां प्रसवि जनकं मानसस्य सरसः
 सलिलमाददानः पिबन्नित्यर्थः । तथैरावतस्येन्द्रगजस्य । कामचारित्वा-
 दा शिवसेवार्थमिन्द्रगमनाद्वा समागतस्येति भावः । कृष्ये जलादान-
 काले मुखे पटेन वा प्रीति स्तां कुर्वन् । तथा कल्पद्रुमाणां किशल-
 यानि पल्लवभूतानि अंशुकानि सूपवस्त्राणीव । अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्

ध्रुवन् कल्पद्रुमकिशलयान्यंशुकानीव वात
 नानाचेष्टैर्जलद ललितैर्निविशेत्तं नगेन्द्रम् ॥६३॥
 तस्योत्सङ्गे प्रणयिनइव सस्तगङ्गादुकूलं
 न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।

परिधानोत्तरीययोः । सूक्ष्मवस्त्रे मातिदीप्ताविति शब्दार्थवः । वतैर्मैघवाते
 ध्रुवन् । नाना बहुविधाचेष्टास्तोषपागादयो येषु तैर्ललितैः क्रीडितैः ।
 ना भावभेदे स्त्रीवत्ये ललितं त्रिषु सुन्दरे । अस्त्रिधा प्रमदागच्छे
 क्रीडिते जातपक्षवे इति शब्दार्थवः । तं नगेन्द्रं कैलासं कामं यथेष्टं
 निर्विशेषं मनुष्यभुङ्क्ते । निर्विशेषाश्चतिभोगयोरित्यमरः । यथेच्छविहारो
 मित्रगृहेषु मैत्र्याः फलम् । सहजमित्रश्च ते कैलासः । मेघपर्व-
 तयोरलसूर्ययोरम्बिचन्द्रयोः शिखिजीमूतयोः समीराघे प्राग्निजता
 स्वयमिति भावः ॥ ६३ ॥

तस्येति । प्रणयिनः प्रियतमस्येव तस्य कैलासस्योत्सङ्गे ऊढ
 भागे कटौ च । उत्सङ्गोमुक्तसंयोगे सकथन्यूर्ध्वतलेपि चेति मालती
 मालायाम् । गङ्गा दुकूलं शुभवस्त्रमिवेत्युपमितसमासः । दुकूलं सूक्ष्म
 वस्त्रे स्यादुत्तरीये सितंशुकइति शब्दार्थवः । अन्यत्र तु गङ्गेव दुकू-
 लम् । तत् स्वस्तिं यस्याक्षां तथोक्तामलकां कुवेरनगरीं दृष्ट्वा कामिनी
 मिवेति शेषः । हे कामचारिन् त्वं पुनस्त्वन्तु न ज्ञास्यसे इति न किन्तु
 ज्ञास्यस्यवेत्यर्थः । कामचारिणस्ते पूर्वमपि बहुकालोद्दर्शनसम्भवाद-
 विज्ञानमसम्भावितमेवेति निश्चयार्थं नज्दयप्रयोगः । तदुक्तं स्मृति
 निश्चयसिद्धान्तेषु नज्दयप्रयोगइति । उच्चैरुन्नतानि विमानानि सप्त-
 भूमिकभवनानि यस्यां सा । विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमे च सप्त-
 नीति यादवः । मेघसंवाहनस्थानसूचनार्थमिदं विशेषणम् । अन्यत्र वि-
 माना निष्कोपा । या अलका वायुष्माकं काले मेघकालइत्यर्थः अथर्वन्दं
 मेघकदम्बकं कामिनी स्त्री मुक्ताजालैर्मौक्तिकसरैर्यथितं प्रत्युत्तम् ।
 पुंस्त्वयां मौक्तिके मुक्तेति यादवः । अलकमिव धूर्वाकुन्तलानीव
 जात्यैकवचनम् । अलकास्वर्वाकुन्तलाइत्यमरः । बहुति बिभर्ति । अत्र

या वः काले बहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना
मुक्ताजालप्रक्षितमलकं कामिनीवाधदृन्दम् ॥ ६४ ॥

कैलासस्थानुकूलनायकत्वम् अलकायाश्च स्वाधीनपतिकाख्यनायिकात्वं
ध्वन्यते । एकायचोऽनुकूलः स्यादिति, प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीन
पतिका मतेति च लक्षयन्ति । उदाहरन्ति च लालयन्नलकप्रान्तान्
रचयन् पञ्चमङ्गरीम् । एकां विमोदयन् कान्तां कथावदनुवर्तते
इति ॥ ६४ ॥

इति श्रीकौलाग्रजमङ्गिनाथसूरिविरचितायां मेघसन्देश

व्याख्यायां सङ्गीवन्यां पूर्वमेघः ।

—

मेघदूतम् ।

उत्तरमेघः ।

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचिचाः
सङ्गीताय प्रहृतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमधंलिङ्गाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ ६५ ॥
हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोभप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।

विद्युत्वन्तमिति । यत्रालकायां ललिता रम्या वनिताः स्त्रियो
येषु ते सह चित्रैर्वर्तन्त इति सचिचाः । आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्य-
मरः । तेन सहेति तुल्ययोग इति वञ्जव्रीहिः । वोपसर्जनस्येति सह
शब्दस्य समासः । सङ्गीताय तैर्यत्रिकाय प्रहृतमुरजाः आङ्गितन्दङ्गाः
मुरजा तु षट्दङ्के स्यादिति शब्दार्णवे । मणिमय्या मणिविकारा भुवो
येषु अम्भं लिङ्गन्तीत्यम्भं लिङ्गान्यभ्रङ्गवाणि । बहाम्भे लिङ्ग इति खच्
प्रत्ययः । अरुर्दिवेत्यादिना मुमागमः । अग्राणि शिखराणि येषां ते
तथोक्ताः अतितुङ्गा इत्यर्थः प्रासादा देवगृहाणि । प्रासादो देवभूभुजा
मित्यमरः । विद्युतोऽस्य सन्तीति विद्युत्वन्तं सेन्द्रचापमिन्द्रचापवन्तं स्निग्धः
आद्यो गम्भीरो घोषो गर्जितं यस्य तम् अन्तरन्तर्गतं तोयं यस्य तं तुङ्ग
मुन्नतं त्वां तैस्तैर्विशेषैर्ललितवनितत्वादिधर्म्मैस्तुलयितुं समीकर्तुम्
अलं पर्याप्ताः । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः ॥ ६५ ॥

सम्पत्तिं सर्वदा सर्वतुं सम्पत्तिमाह

हस्त इति । यत्रालकायां बधूनां स्त्रीणां हस्ते लीलार्थं कमलं लीला
कमलं शरस्तिङ्गमेतत् तदुक्तम् शरत् पङ्कजलक्षणेति । अलके कुन्तले
जातावेकवचनम् अलकेष्वित्यर्थः । बालकुन्दैः प्रत्ययमाध्यकुसुमैरनुविद्धं
अनुवेद्योऽग्रमन् । गपुंसके भावे क्तः । यद्यपि कुन्दानां शैशिरत्वमस्ति

चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यच्च नीपं बधूनाम् ॥ ६६ ॥
यच्चोन्नतभ्रमरमुखराः पादया नित्यपुष्पा
हंसश्रीरचितरसना नित्यपद्मा नलिन्यः ।
केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा
नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्या प्रदोषाः ॥ ६७ ॥

माद्यं कुन्दमित्यभिधानात् तथापि हेमन्ते प्रादुर्भावः शिशिरे प्रौढत्व-
मिति व्यवस्थाभेदेन हेमन्तकार्यत्वमिच्छाशयेन बालेति विशेषणम् । अलक
मिति प्रथमान्तपाठे सप्तमीप्रक्रमभङ्गः स्यात् । नाथस्तु नियतपुंलि-
ङ्गताह्वानिचेति दोषान्तरमाह तदसत् स्वभाववकाण्यलकानि तासाम्,
निधूतान्यलकानि पातितमुरः कृत्स्नोरथः खण्डितइत्यादिषु प्रयोगेषु
नपुंसकलिङ्गतादर्शनात् । आनने मुखे लोधप्रसवानां लोधपुष्पाणां
शैशिराणां रजसा परागेण । प्रसवस्तु फले पुष्पे वृक्षाणां गर्भमोचन
इति विश्वः । पाण्डुतां नीता श्रीः शोभा । चूडापाशे केशपाशे नवकुरवकं
वासन्तः पुष्पविशेषः । कर्णे चारु पेशलं शिरीषं यैश्च पुष्पविशेषः ।
सीमन्ते मस्तककेशवीथ्याम् । सीमन्तमस्त्रियां मस्तकेशवीथ्यामुदाहृत
मिति शब्दार्थवे । तवोपगमो मेघागमइत्यर्थः तत्र जातं त्वदुपगमजं
वार्त्तिकमित्यर्थः नीपं कदम्बकुसुमम् । सर्वत्राक्षीति शेषः अस्तिर्भवति
परः प्रथमपुरवोऽप्रयुज्यमानोऽप्यक्षीति न्यायात् । इत्थं कमलकुन्दादि
तत्तत्कार्यसमाहाराभिधानादर्थान् सर्वतु समाहारसिद्धिः कारणं
विना कार्यस्यासिद्धेरिति भावः ॥ ६६ ॥

यचेति । यत्र अलकायां पादया वृक्षा नित्यानि पुष्पाणि येषां ते
तथा नतु ऋतुनियमादिति भावः अतएवोन्नतभ्रमरमुखराः शब्दा
यमानाः । नलिन्यः पद्मिन्यो नित्यानि पद्मानि यासां तास्तथा नतु
हेमन्तवर्जितमित्यर्थः । अतएव हंसश्रीभीरचितरसना नित्यं हंस
परिवेष्टिता इत्यर्थः भवनशिखिनः क्रीडामयूरा नित्यं भास्वन्तः
कलाया वर्हाणि येषां ते तदोक्ताः नतु वर्षास्वेव अतएव कोकाभिबत्-
कण्ठा उद्ग्रीवाः । प्रदोषा राजयः नित्या ज्योत्स्ना यासां ताः नतु

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै
 नान्यस्तापः कुसुमशरजादिदृश्ययोगसाध्यात् ।
 नाप्यन्यस्मात् प्रणयकलहादिप्रयोगोपपत्ति
 वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ॥ ६८ ॥
 यस्यां यक्षाः शितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
 ज्योतिष्कायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।
 आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं
 त्वङ्गभीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥ ६९ ॥

शुक्लपद्मएव । अतएव प्रतिहता तमसां वृत्तिर्यातिर्येषां तेच ते रम्या
 खेति तथोक्ताः ॥ ६७ ॥

आनन्दोत्थमिति । यत्रालकायां वित्तेशानां यक्षाणाम् । वित्ताधिपः
 कुबेरः स्यात् प्रभौ धनिकयक्षयोरिति शब्दार्थवे । आनन्दोत्थं आनन्द
 जन्यमेव नयनसलिलम् अन्यैर्निमित्तैः शोकादिभिर्न । इदृशयोगेन
 प्रियजनसमागमेन साध्यान्निवर्त्तनीयान्नत्वप्रतीकार्यादित्यर्थः । कुसुम
 शरजान्मदनशरजादन्यस्तापो नास्ति । प्रणयकलहादन्यस्तात्कारणा-
 दिप्रयोगोपपत्तिर्विरहप्राप्तिरपि नास्ति । किञ्च यौवनादन्यत् वयो
 वार्द्धकं नास्ति । श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् ॥ ६८ ॥

यस्यामिति । यस्यामलकायां यक्षा देवयोगिविशेषाः उत्तमस्त्री
 सहायाः ललिताङ्गनासहचराः सन्तः शितमणिमयानि स्फटिकमणि-
 मयानि चन्द्रकान्तमयानि वा अतएव ज्योतिषां तारकाणां छायाः प्रति
 बिम्बान्येव कुसुमानि तैः रचितानि परिष्कृतानि । ज्योतिष्काराभिभा
 ज्ज्वालादृक्पुत्रार्थाध्वरात्मस्थिति वैजयन्ती । एतेन पानभूमेरुमानशो-
 भत्वमुक्तम् । हर्म्यस्थलान्येत्य प्राप्य त्वङ्गभीरध्वनिरिव ध्वनिर्बेदां
 तेषु पुष्करेषु बाद्यभाण्डमुखेषु । पुष्करं करिहस्ताये बाद्यभाण्डमुखे
 जलो इत्यमरः । शनकैर्मन्दमाहतेषु सत्सु एतच्च नृत्यगीतयोरप्युपलक्ष्यम्
 कल्पवृक्षप्रसूतं कल्पवृक्षस्य काङ्क्षितार्थप्रदत्वान्मध्यपि तत्र प्रसूतम् ।
 रतिः फलं यस्य तद्रतिफलं मधु मद्यमासेवन्ते आवर्त्त्य पिबन्तीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्भिः
 मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णाः ।
 अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
 संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥७०॥
 नीवीबन्धोच्छसितशिथिलं यत्र विम्बाधराणां
 क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
 अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्
 ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥७१॥

मन्दाकिन्या इति । यत्र ललायाममरप्रार्थिताः सुन्दर्य इत्यर्थः कन्या
 यक्षकुमार्यः । कन्या कुमारिकानार्यै रिति विश्वः । मन्दाकिन्या गङ्गायाः
 सलिलेन शिशिरैः शीतलैर्मरुद्भिः सेव्यमानाः सत्यः तथा अनुतटं तटेष्ु
 रोहन्तीत्यनुतटरुहः क्षिप् । तेषां मन्दाराणां छायया अनातयेन वारि-
 तोष्णाः शमितातपाः सत्यः कनकस्य सिकतासु मुष्टिभिर्निक्षेपेण गूढैः
 संक्रीडन्ते अतएव अन्वेष्टव्यैर्गर्भेणभीरुलैः संक्रीडन्ते गुप्तमणिसंक्षया
 दैर्भिकक्रीडया सम्यक् क्रीडन्तीत्यर्थः । क्रीडानुसंगपरिभ्यस्वेत्यात्मने
 पदम् । रत्नादौ बालुकादौ वा गुप्तद्रव्यकर्म्मभिः । कुमारीभिः कृता
 क्रीडा नास्ति गुप्तमणिः स्मृत इति शब्दार्थवः ॥ ७० ॥

नीवीति । यत्र ललायामनिभृतकरेषु यप्रलक्ष्तेषु प्रियेषु नीवी
 वसनयन्त्र्यः । नीवी परिपण्ये यन्त्र्यै स्त्रीणां जघनवाससीति विश्वः ।
 सैव बन्धः नीवीबन्धः चूतदृष्टवदपौनवक्तव्यम् । तस्योच्छ्वसितेन मुष्टितेन
 शिथिलं क्षौमं दुकूलं रागादक्षिपत्सु आहरत्सु सत्सु ह्रीमूढानां लज्जा
 विधुराणां विम्बं विम्बिकाफलम् । विम्बं फलं विम्बिकायाः प्रतिविम्बे च
 मण्डल इति विश्वः । विम्बमिवाधरो यासां तासां विम्बाधराणां स्त्री
 विशेषाणाम् । विशेषाः कामिनी कान्ता भीरुविम्बाधराङ्गनेति शब्दा-
 र्थवः । चूर्णस्य कुङ्कुमादेर्मुष्टिः अर्चिर्भिमंयूखैस्तुङ्गान् । अर्चिमंयूखशि-

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानायभूमी
 रालेख्यानां नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्य सद्यः ।
 शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्वाहश यत्र जाले
 धूमोन्नारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ७२ ॥
 यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छासिताना
 मङ्गलानि सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बा ।

खयोरिति विश्वः । रत्नान्येव प्रदीपान् अभिमुखं यथातथा प्राप्यापि
 विफलप्रेरणा दीपनिर्वाणान्त्वमत्वाग्निफलक्षेपा भवतीति । अत्राङ्ग-
 नानां रत्नप्रदीपनिर्वाणप्रवृत्त्या भोग्ध्यं व्यच्यते ॥ ७१ ॥

नेत्रेति । हे मेघ नेत्रा प्रेरकेण सततगतिना सदागतिना वायुना ।
 मातरिणा सदागतिरित्यमरः । यस्या अलकाया विमानानां सप्तभूमिक
 भवनानामयभूमिरुपरिभूमिकाः नीताः प्रापिताः त्वमिव दृश्यन्तइति
 त्वादृशाः त्वत्पददृशा इत्यर्थः । त्वदादिषु दृशेनालोचने कश्चेति कञ्
 प्रत्ययः । जलमुचोमेघाः आलेख्यानां चित्राणाम् । चित्रं लिखित
 रूपाढ्यं स्यादालेख्यमिति शब्दार्थवे । नवजलकणैर्दोषं स्फोटनमुत्पाद्य
 सद्यः शङ्कास्पृष्टा इव सापराधत्वाद्भयाविष्टा इव । शङ्का विसर्कभययोरिति
 शब्दार्थवे । धूमोद्गारस्य धूमनिर्गमस्यानुकृतौ अनुकरणे निपुणाः
 कुशलाः जर्जरा विशीर्याः सक्तो जालमार्गैर्गवाक्षरन्त्रैर्निष्पतन्ति नि-
 ष्क्रामन्ति । यथा केनचिदन्तःपुरसञ्चारवता दूतेन गूढवृत्त्या रक्षस्य
 भूमिं प्रापितास्तत्र स्त्रीणां अभिचारदोषमुत्पाद्य सद्यः साशङ्काः प्राप्त
 वेशान्तरा आराः क्षुद्रमार्गैर्निष्क्रामन्ति तद्वदिति ध्वनिः । प्रकृतार्थ
 शङ्कास्पृष्टा इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ७२ ॥

यचेति । यजालकायां निशीथेऽर्द्धरात्रे । अर्द्धरात्रनिशीथौ
 द्वावित्यमरः । त्वत्संरोधस्य मेघावरणस्यापगमेन विशदैर्निर्मलैस्त्वङ्ग
 पादैः खङ्गमरीचिभिः । पादा रश्मिप्रवृत्तिर्याशा इत्यमरः । स्फुटजल
 खलस्यन्दिन उत्पन्नाम्बुकाश्चाविशः तन्तुजालावलम्बा वितानजम्बिसूत्र

त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीये
 व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्वन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ७३ ॥
 अक्षय्यान्तर्भवनिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै
 रुज्जायद्विधनपतियशः किन्नरैर्यच्च सार्द्धम् ।
 वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहायाः
 बद्धालापा वहिरुपवनं कामिनोनिर्व्विशन्ति ॥ ७४ ॥
 गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यच्च मन्दारपुष्पैः
 पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

पुञ्जाधारास्तदुद्युग्मिता इत्यर्थः । चन्द्रकान्ताश्चन्द्रकान्तमणयः प्रियतमानां
 भुजैरालिङ्गनेषु उच्छ्वासितानां प्रश्रित्यस्तीकृतानां आनन्त्या जलसेकाय
 वा श्रित्यलितालिङ्गनानामिति यावत् । स्त्रीणां सुरतजनितामङ्ग-
 ग्लानिम् अवयवानां ग्लानतामिति यावत् व्यालुम्पन्ति अग्रमुदन्ति ॥ ७३ ॥

अक्षय्येति । यत्रासकायां क्षेतुं शक्याः क्षय्याः । क्षय्यजस्यै
 शक्यार्थे इति निपातः ततो नञ्समासः । भवनानामन्तरन्तर्भवने अव्ययं
 विभक्तीत्यादिना व्ययीभावः । अक्षय्या अन्तर्भवने निधयो येषां ते तथो-
 क्ताः । यथेच्छाभोगसम्भावनार्थमिदं विशेषणम् । विबुधवनिता असुरस
 स्ता एव वारमुख्यवेश्याः ता एव सहाया येषां ते तथोक्ताः । वारस्त्री
 गणिका वेश्या रूपाजीवाय सा जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्यादित्यमरः ।
 बद्धालापाः सम्भावितसंलापाः कामिनः कामुकाः प्रत्यहमहन्त्यहनि
 अव्ययं विभक्तीत्यादिना समासः । रक्तोमधुरः कण्ठः कण्ठध्वनिर्येषां
 ते तैः सुन्दरकण्ठध्वनिभिः धनपतियशः कुवेरकीर्तिम् उद्गायद्भिः उच्चै-
 र्गायद्भिः देवगानस्य गान्धारग्रामत्वात्तारतरं गायद्भिरित्यर्थः । किन्नरैः
 सार्द्धं सह विभ्राजस्येदं विभ्राजं विभ्राजमित्याख्या यस्य तत् विभ्रा-
 जाख्यम् । विभ्राजेन गण्येन्द्रेण जातं विभ्राजमाख्येति शम्भुरहस्ये ।
 चैत्ररथस्य नामान्तरमेतत् । वहिरुपवनं बाह्योद्यानं निर्व्विशन्त्यनु-
 भवन्ति ॥ ७४ ॥

मुक्ताजालैस्तनपरिसरच्छिन्नसूचैश्च हारै
 नैशोमार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥ ७५ ॥
 मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षादसन्तं
 प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।
 सभूभङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै
 स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ७६ ॥

गतीति । यत्रालकायां कामिनीनामभिसारिकायां निश्च भवो
 नैशोमार्गः सवितुरुदये सति गत्या गमनेनोत्कम्पः चलनं तस्माद्धेतो-
 रलक्षकेभ्यः पतितैर्मन्दारपुष्पैः सुरतरङ्गकुसुमैः । तथा पञ्चाङ्गां पञ्च-
 खतानां हृदैः खण्डैः पतितैरिति शेषः । तथा कर्णभ्यां विभ्रम्यन्तीति
 तैः कनकस्य कमलैः । षष्ठ्या विवक्षितार्थलक्षणे सति मयटा विग्रहेऽ-
 ध्याहारदोषः एवमन्यजाप्यनुसन्धेयम् । तथा मुक्ताजालैर्मौक्तिकसरैः
 शिरोनिहितैरित्यर्थः । तथा स्तनयोः परिसरः प्रदेशस्तत्र क्लिप्तानि
 सूत्राणि येषां तैर्हारैश्च सूच्यते ज्ञाप्यते मार्गपतितमन्दारकुसुमादिशि-
 ङ्गेरयमभिसारिकायां पश्यादित्यनुमीयतइत्यर्थः ॥ ७५ ॥

मत्वेति । यत्रालकायां मन्मथः कामो धनपतेः कुवेरस्य सखा
 इति धनपतिसखः । राजाहःसखिभ्यष्टच् । तं देवं महादेवं साक्षा-
 दसन्तं सखिस्नेहान्निरूपेण वर्त्तमानं मत्वा ज्ञात्वा भयाङ्गलेक्षण
 भयात् षट्पदाख्यं क्वा मोर्ब्धिं यस्य तं चापं प्रायः प्राचुर्येण न वहति
 न बिभर्त्ति । कथं तर्हि तस्य कार्यसिद्धिरतस्माद् सभूभङ्गेति तस्य
 मन्मथस्यारम्भः कामिजनविजयव्यापारः सभूभङ्गं प्रहितानि प्रयुक्तानि
 नयनानि दृष्टयो येषु तैस्तथोक्तैः कामिनश्च लक्ष्याणि तेवमोघैः सफल
 प्रयोगैरित्यर्थः । मन्मथचापेऽपि क्वचिदपि मोघः स्यादिति भावः ।
 चतुराश्च ता वनिताश्च तासां विभ्रमैर्विजलासैरेव सिद्धोनिष्पन्नः ।
 यदनर्थकं पाद्विकफलञ्च तत्प्रयोगादयं निश्चितसाधनप्रयोगइति
 भावः ॥ ७६ ॥

वासश्चिचं मधु नयनयोर्विधमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयै भूषणानां विकल्पान् ।
लाक्षारामं चरणकमलन्यासयोग्यञ्च यस्या
मेकः सूते सकलमवलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ ७७ ॥
तचागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं
दूराक्षस्थं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।

कचधार्थ्यं देहधार्थ्यं परिधेयं विलेपनम् । चतुर्द्धा भूषणं प्राङ्गः
स्त्रीयामन्यच्च देशिकमिति रसाकरे तदेवैतदाह

वासइति । यस्यामलकायां चिचं नानावर्णं वासोवसनं परिधेय
मण्डनमेतत् । नयनयोर्विधमाद्यामादेशे दत्तम् । अनेन विधमद्वारा
मधुनेमण्डनत्वमनुसन्धेयम् । मधु मद्यम् । एतच्च मण्डनं देहधार्थ्येऽन्त-
र्भाष्यम् । किसलयैः पङ्क्तवैः सह पुष्पोद्भेदम् उभयच्चेत्यर्थः । इदन्तु
कचधार्थ्यम् । भूषणानां विकल्पान् विशेषान् देहधार्थ्यमेतत् । तथा चरण
कमलयोन्यासस्य समर्पणस्य योग्यं रज्योऽनेनेति रागो रङ्गकद्रव्यं
लाक्षैव रागस्तं लाक्षारामञ्च । चकारः अङ्कुरागादिविलेपनमण्ड-
नोपलक्षणार्थः । सकलं सर्व्वं चतुर्विधमपीत्यर्थः । अवलामण्डनं
योषित्प्रसाधनजातमेकः कल्पवृक्षएव सूते जनयति । नतु नानासाधन
सम्पादनप्रयासइत्यर्थः ॥ ७७ ॥

इत्थमलकां वर्णयित्वा तत्र स्वभवनस्याभिज्ञानमाह

तजेति । तत्रालकायां धनपतिगृहान् कुबेरगृहानुत्तरेणोत्तरस्किन्न
दूरदेशे । एनवन्यतरस्यामदूरेऽप्यस्येत्येनप्रत्ययः । एनपा द्वितीयेति
द्वितीया । गृहाः पुंसि च भूम्नेऽवेत्यमरः । अस्माकमिदमस्मदीयम् ।
वृद्धाह इतिपक्षे ह्यप्रत्ययः । अगारं गृहं सुरपतिधनुश्चारुणा मयिमय-
त्वादभ्यङ्गवलाचेन्द्रपापसुन्दरेण तोरणेन वहिर्दारेण दूराक्षस्थं दृश्यम्
अनेनाभिज्ञानेन दूरतएव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः । अभिज्ञानान्तरमाह
यस्यागारस्थोपान्ते प्राकारान्तःपार्श्वदेशे मे मम कान्तथा वर्जितः

यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्द्धितो मे
 हस्तप्राप्यस्तवकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥ ७८ ॥
 वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
 हैमैश्च क्वा विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालः ।
 यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं सन्निकृष्टं
 नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥ ७९ ॥
 तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः
 क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।

पोषितः कृतकतनयः कृत्रिमसुतः पुत्रत्वेनाभिमन्यमान इत्यर्थः । हस्त
 प्राप्यैहंस्तावचेयैः स्तवकैर्गुच्छैर्नमितः । स्याद्दृक्कस्तु स्तवक इत्यमरः ।
 बालो मन्दारवृक्षः कल्पवृक्षोऽस्तीति शेषः ॥ ७८ ॥

पुनरभिज्ञानान्तरमाह चतुर्भिः

वापीति । अस्मिन्मदीयागारे मरकतशिलाभिर्बद्धः सोपानमार्गा
 यस्याः सा तथोक्ता विदूरे भवाः वैदूर्याः । विदूरः दूर इति अत्र प्रत्ययः ।
 वैदूर्याणां विकारा वैदूर्याणि । विकारार्थे ऽण्प्रत्ययः । स्निग्धानि
 वैदूर्याणि नालानि येषां तैः हैमैः सौवर्णैर्विकचकमलैः क्वा वापी च
 अस्तीति शेषः । यस्या वाप्यास्तोये कृतवसतयः कृतनिवासा हंसाः त्वां
 मेघं प्रेक्ष्यापि व्यपगतशुचो वर्षाकालेपि व्यपगतकलुषजलत्वाद्दीतदुःखाः
 सन्तः सन्निकृष्टं सन्निकृतं सुगममपीत्यर्थः । मानसं नाध्यास्यन्ति नोत्क-
 ष्ठया स्मरिष्यन्ति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणमिति काशिकायाम् ॥ ७९ ॥

तस्या इति । तस्या वाप्यास्तीरे पेशलैश्चावभिः । चारैः दत्ते च
 पेशल इत्यमरः । इन्द्रनीलैः रचितशिखरः इन्द्रनीलमणिमयशिखर इत्यर्थः
 कनककदलीनां वेष्टनेन परिवेष्टनेन प्रेक्षणीयो दर्शनीयः क्रीडाशैलोऽ-
 स्तीति शेषः । हे सखे उपान्तेषु स्फुरितान्कडितो यस्य तत्तथोक्तम् । इदं
 विशेषणं कदलीसाम्यार्थमुक्तम् । इन्द्रनीलसाम्यन्तु मेघस्य स्वाभाविक
 मित्यनेन सूच्यते । त्वां प्रेक्ष्य मद्देहिन्याः प्रिय इति हेतोस्तस्य शैलस्य

मङ्गेहिन्ध्याः प्रियइति सखे चेतसा कातरेण
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥ ८० ॥
रक्ताशोकश्चलकिशलयः केसरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।

मङ्गुहिन्धीप्रियत्वाद्भेतोरित्यर्थः । कातरेण भीतेन चेतसा । भयञ्चापि
सानन्दमेव वस्तूनामनुभूतानां तुल्यश्रवणदर्शनात् । श्रवणात्कीर्तनादापि
सानन्दा भीर्यथा भवेदिति रसाकरे दर्शनात् । तमेव क्रीडाशैलमेव
स्मरामि एवकारो विषयान्तरव्यवच्छेदार्थः । सदृशवस्त्वनुभवादित्यर्थः
स्मृतिर्जायतइत्यर्थः । अतएवात्र स्मरणाख्योऽलङ्कारः । तदुक्तं सदृशानु-
भवादन्यस्मृतिः स्मरणमुच्यतइति । निरुक्तकारस्तु त्वां तमेव स्मरामीति
योजयित्वा मेघे शैलत्वारोपमाचष्टे तन्न अद्राकारारोपस्य पुरोवर्त्ति-
न्यनुभवात्सकत्वेन स्मरतिप्रयोगानुपपत्तेः । शैलत्वभावनास्मृतिरित्यपि
नोपपद्यते भावनायाः स्मृतित्वे प्रमाणाभावात् सादृश्योपन्यासस्य
वैयर्थ्याच्च असदृशेऽपि शालयामे हरिभावनादर्शनादिति ॥ ८० ॥

रक्तेति । अत्र क्रीडाशैले कुरवकाएव वृतिरावरणं यस्य तस्य मधौ
वसन्ते भवा माधव्यत्तासां मण्डपस्तस्यातिमुक्तलतागृहस्य । अतिमुक्तः
पुण्ड्रकः स्यादासन्ती माधवीलतेत्यमरः । प्रत्यासन्नौ सन्निराद्यौ चल
किशलयश्चक्षुषपक्षवः । अनेन वृक्षस्य पादताडनेषु प्राङ्गलित्वं व्यज्यते
रक्ताशोकः रक्तविशेषणं तस्य स्मरोद्दीपकत्वादुक्तं प्रसूनकैरशोकस्तु
अतोरक्तइति द्विधा । बज्रसिद्धिकरः श्वेतो रक्तोऽत्र स्मरवर्द्धनइत्यशोक
कल्पे दर्शनात् । कान्तः कामनीयः केसरो वकुलश्च । अथ केसरे वकुलो
वज्रुलइत्यमरः । स्मइति शेषः । एकस्तयोरन्यतरः प्राथमिकत्वादशोक
इत्यर्थः मया सह तव सख्याः स्त्रीप्रियायाइत्यर्थः । वामपादाभिलाषी
दोहदच्छगनेत्यत्रापि सम्बन्धनीयम् । अन्यः केसरः दोहदं वृक्षादीनां
प्रसनकारणं संस्कारद्रव्यम् । तदगुल्ललतादीनामकाले कुशलैः छतम् ।
पुष्पाशुत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात् तत्क्रियेति शब्दार्थवे । तस्य इक्ष्मणा

एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
 कांक्षत्यन्योवदनमदितां दोहदच्छन्नास्याः ॥ ८१ ॥
 तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि
 मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
 तालैः शिञ्जावलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे
 यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृदः ॥ ८२ ॥

व्याजेन । कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्चक्रेतवेत्यमरः । सख्यास्तव
 सख्याः वदनमदितां गण्डूषमयं काङ्क्षति मया सहेत्यत्रापि सम्बन्धनी-
 यम् । अशोकवकुलयोः स्त्रीपादताडनगण्डूषमदिरे दोहदमिति प्रसिद्धिः ।
 स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति वकुलः शीघ्रगण्डूषसकात् पादाघाता-
 दशोकस्तिलककुरवकौ वीक्ष्याल्लिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्
 पटुष्टदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवाताच्चूतोगीतान्नमेवविकसति च पुरोनर्त-
 नात् कार्यकारः ॥ ८१ ॥

तन्मध्ये इति । किञ्चेति चार्थः । तन्मध्ये तयोर्द्वयोर्मध्ये अनति-
 प्रौढानामनतिकठोराणां वंशानां प्रकाशश्च प्रकाशो येषां तैस्तरणवेणु
 सुच्छाद्यैर्मणिभिर्मरकतशिलाभिः मूले बद्धा कृतवेदित्वर्थः । स्फटिकं
 स्फटिकमयं फलकं पौठं यस्याः सा काञ्चनस्य विकारः काञ्चनी रौबणी
 वासयष्टिर्वासदखोऽस्तीति शेषः । शिञ्जा भूषणध्वनिः भूषणानाम्
 शिञ्जितमित्यमरः । भिदादित्वादङ् । शिञ्जिधातुरयं तालव्यादिर्नतु
 दन्त्यादिः । शिञ्जाप्रधानानि वलयानि तैः सुभगा रम्यास्तैस्तालैः
 करतलवादनैर्मे मम कान्तया नर्तितो वो दृग्भाक् सुहृत् सखा नील-
 कण्ठोमयूरः । मयूरो वह्निर्बो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुगित्यमरः ।
 दिवसविगमे सायंकाले यां वष्टिकामध्यास्ते यष्ट्यामास्तइत्यर्थः । शीघ्रं
 शीघ्रस्थासां कर्मते कर्मत्वात् द्वितीया । तत्रागारमित्यारभ्य पञ्चसु
 स्तोकेषु सङ्ख्यवस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः । तदुक्तम् । तदुदात्तं भवेद्यत्र
 सङ्ख्यवस्तु वर्ण्यं तदिति ॥ ८२ ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्ष्यैर्लक्ष्येष्वाः
 द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।
 क्षामच्छायं भवनमधुनामद्वियोगेन नूनं
 सूर्यापाये नखलु कमलं पुष्पति स्वामभित्याम् ॥८३॥
 गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसम्पातहेतोः
 क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।

एभिरिति । हे साधो निपुण । साधुः समर्थो निपुणोवेति काशि-
 कायाम् । हृदयनिहितैरविस्मृतैरित्यर्थः । एभिः पूर्वोक्तैर्लक्ष्यैस्तो-
 णादिभिरभिज्ञाने द्वारोपान्ते एकवचनमविवक्षितं द्वारपार्श्वयोरि-
 त्यर्थः । लिखिते वपुषौ व्यास्यती ययो स्तौ तथोक्तौ शङ्खपद्मौ नाम
 निधिविशेषौ । निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेरित्यमरः ।
 दृष्ट्वा च नूनं सत्यं अधुनेदानीं मद्वियोगेन मम प्रवासेन क्षामच्छायम्
 उत्सवोपरमात् क्षीणकान्ति भवनं मदृष्टं लक्षयेया निश्चिनुयाः ।
 तथाहि सूर्यापाये सति कमलं पद्मं स्वामात्मीयामभित्यां शोभाम् ।
 अभित्या नामशोभयेरित्यमरः । न पुष्पति नोपपिनेति खलु सूर्य
 विरहितं पद्ममिव पतिविरहितं गृहं न शोभतइत्यर्थः ॥ ८३ ॥

निजगृहनिश्चयानन्तरं कृत्यमाह

गत्वेति । हे मेष शीघ्रसम्पातएव हेतुस्तस्य शीघ्रप्रवेशार्थमित्यर्थः ।
 वल्ली हेतुप्रयोगइति वल्ली । सम्पातः पतिते योगे प्रवेशे वेदसम्बिदे
 इति शब्दार्थवे । सद्यः सप्रदि कलभस्य करिपोतस्य तनुरिव तनु
 र्यस्य तस्य भावस्तामस्यशरीरतां गत्वा प्राप्य प्रथमकथिते तस्यास्तीर
 इत्यादिना पूर्वादित्ये रम्यसानौ निवीदनयोग्यइत्यर्थः । क्रीडाशैले
 निषण्णः उपविष्टः सन् अलपलाप्य अल्पप्रकारा भाः प्रकाशे वस्यास्तां
 प्रकारे गुणवचनस्येति दिव्यक्तिः । खद्योतागामासी तस्या विजसि-
 तेन स्फुरितेन निभां समानां विद्युदुन्मेषो विद्युत्प्रकाशः सयव दृष्टिस्तां
 भवनस्यान्तरन्तर्भवनं तत्र पतितां प्रविष्टां कर्तुमर्हसि । यथा कश्चित्

अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥८४॥
तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वविम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।

किञ्चिदन्विष्यन् क्वचिदुन्नते स्थित्वा शूनैःशनैरतितरां द्राघीयसीं दृष्टि
मिष्टदेशे पातयति तददित्यर्थः ॥ ८४ ॥

सम्पृति दृष्टिपातफलमभिज्ञानञ्च स्त्रोक्तद्वयेनाह

तन्वीति । तन्वी कृशाङ्गी । स्तब्धा दम् कृशं तनुरित्यमरः ।
वेतोऽगुणवचनादिति ङीप् । श्यामा युवतिः । श्यामा यौवनमध्यस्था
इत्यल्पलमात्रायाम् । शिखराख्येषां सन्तीति शिखरिणः कोटिमन्ताः ।
शिखरं शैलदृष्टा यकक्षापुलककोटिष्विति विश्वः । शिखरिणो दशना
दन्ता यस्याः सा । एतेनास्याः भाग्यवत्त्वं पत्यायुष्कारत्वञ्च सूच्यते तदुक्तं
सामुद्रिके । स्निग्धाः समानरूपाः सुपदुक्तयः शिखरिणः स्निग्धाः । दन्ता
भवन्ति यासां ताः शासयन्ति जगत्सर्वम् । ताम्बूलरसरक्तेऽपि स्फुट-
भासः समोदयाः । दन्ताः शिखरिणो यस्या दीर्घं जीवति तत्प्रियइति ।
पक्वं परिणतं विम्बं विम्बिकाफलमिवाधरोष्ठो यस्याः सा पक्वविम्बाध-
रोष्ठी । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपिसमासइति वामनः । नासि-
कोदरोष्ठेत्यादिना ङीष् । मध्येक्षामा कृशादरीत्यर्थः । चकितहरिण्याः
प्रेक्षणाजीव प्रेक्षणानि दृष्टयो यस्याः सा तथाक्ता । एतेनास्याः पद्मिनी-
त्वं व्यज्यते । तदुक्तम् रतिरहस्ये पद्मिनीलक्ष्यप्रस्तावे । चकितवृग
दृष्टाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रेइति । निम्ननाभिर्गम्भीरनाभिः । कानेन नारीणां
नाभिर्गम्भीर्यान्मदनातिरेकइति कामसूत्रार्थः सूच्यते । श्रीगोभारा-
दलसगमना मन्दगामिनी नतु जघनदोषात् । स्तनाभ्यां स्तेकाः मा
ईवदवनता नतु वपुर्दोषात् । युवतयश्चविषय स्तस्मिन् युवतिविषये
युवतोरभिज्ञत्येत्यर्थः । धातुब्रह्मण आद्या दृष्टिः प्रथमशिल्पिमिव स्थिते-
त्युपेक्षा । प्रथमनिर्माता युवतिरिवेत्यर्थः । प्रायेण शिल्पिनां प्रथम
निर्माणे प्रयत्नातिशयवशाच्छिल्पनिर्माणसौख्यं दृश्यतइत्याद्यविशेषणं ।

श्रीणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥ ८५ ॥
तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमयितां पद्मिनीं वान्यरूपां ॥ ८६ ॥
नून तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेचं प्रियायाः
निश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।

तथाचास्मिन् प्रपञ्चे न कुत्राप्येवविधं रामणीयं रमणीरलेष्वस्तीति
भावः । तदेवम्भूता या स्त्री तत्रान्तर्भवने स्यात् तामित्युत्तरश्चोक्तेन
सम्बन्धः ॥ ८५ ॥

तामिति । सहचरे सहचारिणि अनेन विद्योगासहिष्णुत्वं व्यज्यते मयि
दूरीभूते दूरेस्थिते सति सहचरे चक्रवाके दूरीभूते सति चक्रवाकीं
चक्रवाकबधूमिव एकामेकाकिनीं स्थितां तां परिमितकथां मितभाविणीं
मे द्वितीयं जीवितं जानीथाः जीविततुल्यां मन्ये यसीमवगच्छेरित्यर्थः ।
तन्वीत्यादिपूर्व्वलक्ष्यैरिति शेषः । लक्ष्यानामन्यथाभावश्चमशाश्वत्वाद्
गाढेति । गाढोत्कण्ठां प्रबलविरहवेदनाम् । रामे त्वलब्धविषये वेदना
महती तु या । संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधा इत्यभि-
धानात् । बालां गुरुषु विरहमहत्सु येषु दिवसेषु गच्छत्सु वर्त्तमानेषु
शिशिरेषु शिशिरकालेन मयितां पद्मिनीं वा पद्मिनीमिव । इववद्वा
यथाशब्दादिति दण्डी । अन्यरूपां पूर्व्वविपरीताकारां जातां मन्ये
पद्मिनीवान्यदृशी जातेति तर्कयानीत्यर्थः । एतावता नेयमन्येति अस्मि-
तर्ज्जमिति भावः ॥ ८६ ॥

नूनमिति । प्रबलरुदितेन उच्छूने उच्छ्वसिते नेत्रे यस्य तत् ।
उच्छूनेति श्रूयते कर्त्तरि क्तः आदितश्चेतिनिष्ठामत्वं वक्षीस्वपीत्यादिना
सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाच्चेति पूर्व्वरूपत्वं हल इति दीर्घः । एतेन विधादो

हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्तिं लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्देन्यं त्वदनुसरस्त्रिष्टकान्तेर्विभर्त्ति ॥ ८७ ॥
आलोके ते निपतति पुरा सा वलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।

व्यज्यते निश्वासानामशिशिरतया अन्तस्तापोष्णत्वेन भिन्नवर्णा विच्छाया-
ऽधरोष्ठो यस्य तत् हृत्तेन्यस्तं हृत्तेन्यस्तम् एतेन चिन्ता व्यज्यते । लम्बा-
लकत्वात्स्काराभावात्तन्मानकुन्तलत्वादसकलव्यक्तिं असम्पूर्णाभिव्यक्तिं
तस्याः प्रियायाः मुखं त्वदनुसरणेन त्वदुपरोधेन मेघानुसरणेनेति या-
वत् । त्रिष्टकान्ते दिन्दोर्देन्यं श्लाघ्यतां विभर्त्ति नूनमिति वितर्कः । नूनं
तर्कऽर्थनिश्चयइत्यमरः । पूर्ववत्तथापि न अमितव्यमिति भावः ॥ ८७ ॥

सर्वविरहिणीसाधारणानि लक्षणानि सम्भावनयोत्प्रेक्षाशीत्याह
आलोकइत्यादिभिस्त्रिभिः

आलोकइति । हे मेघ सा मत्प्रिया वलिषु नित्येषु प्रोषितार्थेषु
च देवताराधनेषु व्याकुला व्यापृता वा विरहेण तनुं क्लृप्तं भावगम्यं
मत्सादृश्यं दृष्टचरत्वात्सम्प्रति सम्भावनयोत्प्रेक्ष्यमित्यर्थः । मत्सादृश्यं
मदाकारसाम्यं मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । यद्यपि सादृश्यं नाम प्रसिद्धं
वस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यं तथापि प्रतिकृतित्वेन विवक्षितम् इतरथा-
लेख्यत्वासम्भवात् आलेख्येपि च सादृश्यमित्यभिधानात् । लिखन्ती
क्वचित्फलकादौ विन्यस्यन्ती वा । अत्रदर्शनस्य विरहिणीविनोदोपाय-
त्वादिति भावः । एतच्च कामशास्त्रसंवादेन सम्यग्विवक्षितमस्माभी-
रघुवंशसङ्गीवन्याम् सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाइत्यत्र । मधुर-
वचनां मञ्जुभाषिणीम् अतएव पञ्जरखां द्विसेभ्यः कृतसंरक्षणामित्यर्थः
सारिकां स्त्रीपक्षिविशेषं हे रसिके भर्तुः स्वामिनः स्मरसि कश्चित्
स्मरसि किम् । कश्चित्कामप्रवेदनेइत्यमरः । भर्तारं स्मरसि किमि-
त्यर्थः । अधीगर्धदधेशं कर्मणीति कर्मणि षष्ठी । स्मरणे कारयमाह
हि यस्मात् कारणात् त्वं तस्य भर्तुः प्रीणातीति प्रिया । इगुपधञा
प्रोक्तिरइति कप्रत्ययः । अतः प्रेमास्यदत्तात् स्मरुं मर्हसीति भावः ।

पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥८८॥
उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मङ्गोच्चाङ्गं विरचितपदं गेयमुज्जातुकामा ।
तन्त्रीमाद्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चि-
द्भूयोभूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥८९॥

इत्थं पृच्छन्ती वा । वाशब्दो विकल्पे । उपमायां विकल्पे बेल्लमरः ।
ते तवालोके दृष्टिपथे पुरा निपतति सद्यो निपतिष्यतीत्यर्थः । स्यात्
प्रबन्धे पुरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः । यावत्पुरानिपातबो-
लङिति लट् ॥ ८८ ॥

उत्सङ्ग इति । हे सौम्य साधो मलिनवसने । प्रेषिते मलिना
कृशेति शास्त्रादित्यर्थः । उत्सङ्गे ऊरौ वीणां निक्षिप्य मम गोचं नाम
अङ्गुष्ठिकं यस्मिंस्तत् मङ्गोच्चाङ्गं मङ्गमाङ्गं यथा तथा । गोचन्तु नास्ति
चेत्यमरः । विरचितानि पदानि यस्य तत्तथोक्तं गेयं गानार्हं प्रबन्धादि
गीतमिति पाठे सप्तमर्थः । उद्गातुमुच्चैर्गातुं कामोयस्याः सा । तुम्
काममनसेरिति मकारलोपः । देवयोनित्वाद्गान्धारग्रामं गातुकामे-
त्यर्थः । तदुक्तं षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । नतु
गान्धारनामानं स लभ्ये देवयोनिभिरिति । तथा नयनसलिलैः प्रिय
तमस्मृतिजनितैरश्रुभिराद्रां तन्त्रीं कथञ्चित् कृच्छ्रेण सारयित्वा आद्र-
त्वात्कारेण प्रवृत्त्य अन्यथा कथनासम्भवादिति भावः । भूयोभूयः पुनः
पुनः स्वयमात्मना कृतामपि विस्मरणाग्रहणपीत्यर्थः मूर्च्छनां खरा-
रोहावरोहक्रमम् । खराणां स्थापनाः सान्ताः मूर्च्छनाः सप्त सप्त हीति
सङ्कीर्तनत्वाकारे । विस्मरन्ती वा । आलोके ते निपततीति पूर्वशा-
न्ययः ॥ ८९ ॥

शेषानिति । विरहस्य दिवसस्तस्मात् स्थापितस्य तत् स्मरन्त्य
निखितस्यावधेरन्तस्य शेषान् गतशिश्यान्मासान् देहलीदत्तपुष्पैः
देहली द्वारशाखाधारदान् । गृह्णावयद्दृष्टी देहलीत्यमरः । तज

शेषान्मासान् विरहदिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः ।
मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेषङ्गनानां विनोदाः ॥ ६० ॥

कुलकम् ॥

सव्यापारामहनि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः
शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निविनोदां सखीं ते ।

दत्तानि शशीकृतत्वेन निहितानि यानि पुष्पाणि तैर्गणनया
एकोद्भावित्यादिसंख्यानेन भुवि भूतले विन्यस्यन्ती वा पुष्पविन्यासे-
र्मासान् गणयन्तीवेत्यर्थः । हृदये निहितो मनसि सङ्कल्पितः आरम्भ
उपक्रमो यस्य तम् अथवा हृदयनिहिता आरम्भाश्रम्भनादयो व्यापारा
यस्मिंस्तं मत्सङ्गं मत्सम्भोगरतिमास्वादयन्ती वा । आलोके ते इति
पूर्वेण सम्बन्धः । ननु कथमयं निश्चयइत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेन परि-
हरति प्रायेण बाहुल्येन अङ्गनानां रमणविरहेष्वेते पूर्वाक्ताः विनोदाः
कालयापनोपायाः । एतेन सङ्कल्पावस्था उक्ता तदुक्तम् । सङ्कल्पो नाथ
विषये मनोरथउदाहृतइति । चिभिः कुलकम् ॥ ६० ॥

सव्यापारामिति । हे सखे अहनि दिवसे सव्यापारां पूर्वोक्तवत्सि
चित्रलेखनादिव्यापारवतीं ते सखीं स्वप्रियां मद्वियोगो मद्विरहस्तथा
तेन प्रकारेण । प्रकारे गुणवचनस्येति याच्यप्रत्ययः । न पीडयेत् यथा
रात्राविति शेषः । किन्तु रात्रौ निर्विनोदां निर्व्यापारां ते सखीं गुरु-
तरा शुक् यस्यास्तां गुरुतरशुचमतिदुर्भरदुःखां शङ्के तर्कयामि । शङ्का
वितर्कभययोरिति शब्दार्थवे । अतो निशीथेऽर्द्धरात्रे उद्भिद्रामुत्सृष्ट
निद्राम् अवनिरिव शयनं शय्या यस्यास्तां नित्यमार्थं स्थण्डिलशायिणीं
साध्वीं पतिव्रताम् । साध्वी पतिव्रतेत्यमरः । अतोनान्यथा शङ्कितव्य-
मिति भावः । तां त्वत्सखीं मत्सन्देष्टेर्मदार्त्ताभिः अलं पर्याप्तं सुख-
यितुमानन्दयितुं सौधवातायनस्यः सन् पश्य । सखा घात्री च पितरौ

मत्सन्देशैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे
तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः ॥ ६१ ॥
आधिक्षामां विरहशयने सन्निषस्सैकपार्श्वं
प्राचीमूले तनुमिव कलामाचशेषां हिमांशोः ।
नीता रात्रिः क्षणद्वयमया सार्द्धमिच्छारतैर्या
तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥ ६२ ॥
पादानिन्दोरमृतशिशिरान् जालमार्गप्रविष्टान्
पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं सन्निवृत्तं तथैव ।

चित्रद्रुतशुकादयः । सुखयन्तीष्टकथनसुखोपायैर्विभोगिनीमिति रत्ना-
करे । द्रुतस्त्रायं मेघ इति भावः । अनेन जागरावस्थोक्ता ॥ ६१ ॥

पुनस्तामेव विशिनष्टि आधिक्षामामिति चतुर्भिः

आधीति । आधिना मनोव्यथया क्षामां कृशाम् । पुंस्याधि-
मानसी व्यथेत्यमरः । क्षायतेः कर्त्तरि क्तः । क्षायोम इति निष्ठा
तकारस्य सकारः । विरहे शयनं तस्मिन् विरहशयने पल्लवादि
रचित इत्यर्थः सन्निषस्समेकं पार्श्वं यस्यास्तां प्राच्याः पूर्वस्यादिशोमूले
उदयप्रान्ते इत्यर्थः । प्राचीयदृशं क्षीणावस्थाद्येतनार्थम् । कलामा-
मात्रं कलैव श्रेष्ठेयस्यास्तां हिमांशोः तनुं मूर्त्तिमिव स्थिताम् । तथा
या रात्रिर्मया सार्द्धमिच्छया कृतानि रतानि तैः । शाकपार्थिवादि-
त्वान्मध्यमपदलोपि समासः । क्षणद्वय नीता यापिता तामेव रात्रिं
विरहेण महतीं महत्त्वेन प्रतीयमानाम् उष्णैरश्रुभिर्यापयन्तीम् ।
यातेर्यन्ताच्छब्दप्रत्ययः । अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः । सद्यः कालः
सुखिनामल्पः प्रतीयते दुःखिनान्तु विपरीत इति भावः । एतेन काष्ठा-
वस्थोक्ता ॥ ६२ ॥

पादानिति । जालमार्गप्रविष्टान् क्वावाद्यविवरगतान् अमृतशिशि-
रान् इन्दोः पादान् रश्मीन् पूर्वप्रीत्या पूर्वक्षेपेन पूर्ववदानन्दकरा
भविष्यतीति बुद्धेः इति भावः । अभिमुखं वयातथा गतं तथैव सन्नि-

चक्षुः खेदात्सलिलगुरुभिः पक्ष्मभिश्चादयन्तीं
 साभ्रऽह्नीव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ॥ ६३ ॥
 निश्वासेनाधरकिशलयक्नेशिना विक्षिपन्तीं
 शुद्धस्नानात् परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।
 मत्सम्भोगः कथमुपनयेत् स्वप्नजोऽपीति निद्रा
 माकांक्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ ६४ ॥
 आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
 शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्देष्टनीयाम् ।

वृत्तं तदा तेषामतीव दुःसहत्वादिति भावः । चक्षुर्दृष्टिः खेदात्
 सलिलगुरुभिरश्रुदुर्भरेः पक्ष्मभिः कादयन्तीम् अतएव साभ्रे दुर्हिने-
 ऽङ्गि दिवसे न प्रबुद्धां मेघावरणादविकसितां न सुप्ताममुकुलिताम्
 उभयत्रापि नजर्यस्य न शब्दस्य सुप्तसुपेपि समासः । स्थलकमलिनी-
 मिव स्थिताम् । एतेन विषयद्वेषः षष्ठी दशा सूचिता ॥ ६३ ॥

निश्वासेनेति । शुद्धस्नानात्सैषादिरहितस्नानात् परुषं कठिनं
 स्पर्शं नूनम् आगण्डलम्बम् । सुप्तुपेति समासः । अलकं चूर्णकुन्तलान् ।
 जाताविकवचनम् । अधरकिशलयं क्लेशयति क्लिप्नातीति वा तेन तथो-
 क्तेन उष्णेनेत्यर्थः । ताच्छीत्ये शिनिः । निश्वासेन विक्षिपन्तीं चाल-
 यन्तीं तथा स्वप्नजोऽपि स्वप्नावस्थाजन्योऽपि साक्षात्सम्भोगासम्भवादिति
 भावः । मत्सम्भोगः कथं केन प्रकारेणोपनयेदगच्छेदित्याशयेनेति
 शेषः । प्रार्थनायां लिङ् । इति नयनसलिलोत्पीडेनाश्रुप्रवृत्त्या रुद्धाव-
 काशामाक्रान्तावस्थानां दुर्लभामित्यर्थः निद्रामाकाङ्क्षन्तीं खेदातुर-
 त्वादिति भावः । अत्राश्रुविसर्जनेन लज्जात्यागो व्यज्यते ॥ ६४ ॥

आद्ये इति । आद्ये विरहदिवसे दाम मालां हित्वा त्यक्त्वा या
 शिखा बद्धा यद्यपि शापस्यानै विगलितशुचा वीतशोकेन मयोद्देष्ट-
 नीयां मोक्षनीयां स्पर्शं क्लिष्टां स्पर्शं सति मूलकेशेषु सत्यथामित्यर्थः ।
 कठिना असौ विषमा च ताम् । खड्गकुञ्जादिवदन्यतरस्य प्राधान्य-

स्पर्शस्निष्टामयमितनखेनासक्तसारयन्तीं
गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ ६५ ॥
सा सन्धस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम् ।
त्वामप्यसं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं
प्रायः सर्वोभवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥ ६६ ॥
जाने सख्यास्तव मयि मनः सम्भृतस्तेह्यमस्मा-
दित्यम्भूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।

विवक्षया विशेष्यं विशेष्येण बज्जलमिति समासः । एकवेणीमेकीभूत
वेणीम् । पूर्वकालेत्यादिना तत्पुरुषः । तां शिखाम् अयमिता नखा यस्य
तेन करेण गण्डाभोगात् कपोलविस्तरादसकृन्मुकुम्भः सारयन्तीम्
अपसारयन्तीम् । तां पश्येति पूर्वेषां सम्बन्धः । असकृत्सारयाचिस
विभ्रमदशा सूचिता ॥ ६५ ॥

सेति । अबला दुर्बला सन्धस्ताभरणं कृशत्वात्परित्यक्ताभरणम्
असकृदनेकशोदुःखदुःखेन दुःखप्रकारेण । प्रकारे गुणवचनस्येति
द्विर्भावः । शय्योत्सङ्गे निहितं पेशलं कृदुलं गात्रं शरीरं धारयन्ती
वहन्ती । अनेनात्यन्ताशक्तप्रा मूर्च्छावस्था सूच्यते । सा तत्सखी त्वामपि
नवजलमयं नवाम्बरूपमखं वाष्पं अवश्यं सर्वथा मोचयिष्यति । पचा-
दित्वाद्विकर्मकत्वम् । तथाहि प्रायः प्रायेणार्द्रान्तरात्मा कृदुलदयः
मेघस्तु द्रवान्तःशरीरः । सर्वः करुणा करुणमयी वृत्तिरन्तःकरुण-
वृत्तिर्यस्य सः करुणार्द्रवृत्तिर्भवति ॥ ६६ ॥

नन्वीदृशीं दशमापन्नेति कथं त्वया निश्चितमतञ्चाह

जानइति । हे मेघ तव सख्यामनो मयि सम्भृतस्तेह्यं सञ्चितानुरागं
जाने अस्मात् स्तेह्यजानकारणात् प्रथमविरहे । प्रथमग्रहणं दुःखाति-
शयार्थम् । तां तत्सखीमित्यम्भूतां पूर्वाक्तावस्थया भूतां तर्कयामि ।

वाचालं मां न खलु सुभगम्मन्यभावः करोति
 प्रत्यक्षन्ते निखिलमचिरात् भ्रातरुक्तं मया यत् ॥ ६७ ॥
 रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
 प्रत्यादेशादपि च मधुनोविस्मृतभ्रूविलासम् ।
 त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः
 मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेध्यतीति ॥ ६८ ॥

ननु सुभगमानिनामेष स्वभावो यदात्मनि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं तत्राह
 वाचालमिति । सुभगमात्मानं मन्यतइति सुभगम्मन्यः । आत्ममाने खलु
 चेति खलुप्रत्ययः । अरुर्दिवदित्यादिना मुमागमः । तस्य भावः सुभग-
 म्मन्यभावः सुभगमानित्वं मां वाचालं बह्वभाषिणं न करोति खलु
 सौन्दर्याभिमानितां न प्रकटयामीत्यर्थः । स्याज्जल्पकस्तु वाचालोवा-
 चाटोबहुगच्छावागित्यमरः । अलजाटचौ बह्वभाषिणीत्यालचप्रत्ययः ।
 किन्तु हे भ्रातरमयोक्तं यदाधिक्षामामित्यादि तदखिलं सर्वमचिरात्
 ग्रीधमेव ते तव प्रत्यक्षं भविष्यतीति शेषः ॥ ६७ ॥

रुद्धेति । अलकैरुद्धा अपाङ्गयोः प्रसरायस्य तत्तथोक्तम् अञ्जन
 स्नेहशून्यं स्निग्धाञ्जनरहितम् अपि च मधुनोमद्यस्य प्रत्यादेशान्निरा-
 करणात् परित्यागादित्यर्थः । प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः । विस्मृते
 भ्रूविलासो भ्रूभङ्गोयेन तत् । नयनस्य रुद्धापाङ्गप्रसरत्वादिकं विरह
 समुत्पन्नमिति भावः । त्वय्यासन्ने सति खकुशलवार्त्ताशसिनीति शेषः ।
 उपर्युद्धभागो स्पन्दते स्फुरतीत्युपरिस्पन्दि । तथाच निमित्तनिदाने ।
 स्पन्दान्मूर्ध्नि च्चललाभं ललाटे पट्टमंशुकम् । इष्टप्राप्तिदृशेरुद्धं
 मपाङ्गे हानिमादिशेदिति । मृगाक्ष्यास्तत्सख्याः नयनं वाममिति शेषः ।
 वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां
 स्पन्देऽलङ्कारेपि चेति स्त्रीणां वामभागप्राशस्त्यात् । मीनक्षोभात्
 मीनचलनाच्चलस्य कुवलयस्य श्रियाः शोभायाः तुलां सादृश्यमेध्यतीति
 शङ्के तर्कयामि ॥ ६८ ॥

वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानोमदीयै
र्मक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितोदेवगत्या ।
सम्भोगान्ते मम समुचितोहस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूहः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥ ६६ ॥
तस्मिन् काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-
दन्वास्यैनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्र ।

वामइति । मदीयैः कररुहपदैर्नखपदैः । पुनर्भवः कररुहो नखो
ऽस्त्री नखरोऽस्त्रियमित्यमरः । मुच्यमानः परिहीयमाणः नखाङ्ग-
रहितइत्यर्थः । चिरपरिचितं चिराभ्यस्तं मुक्ताजालं मौक्तिकसरमयं
कटिभूषणं देवगत्या देववशेन त्याजितः । सम्प्रति नखपदोच्चाभावेन शी-
तोपचारस्य तस्य वैयर्थ्यादिति भावः । त्यजतेत्यन्तात् कर्मकर्तरि क्तः ।
पचादित्वात् द्विकर्मकत्वम् । सम्भोगान्ते मम हस्तसंवाहवानां हस्तेन
मर्दनानाम् । संवाहनं मर्दनं स्यादित्यमरः । समुचितोयोग्यः सरसो
रसार्द्रः परिपक्वो न शुष्कश्च विवक्षितः तत्रैव पाण्डिमसम्भवात् । स
चासौ कदलीस्तम्भश्च सहव गौरः पाण्डुरः । गौरः करीरे सिद्धार्थं
शुक्ले पीतेऽरुणेपि चेति मालतीमालाग्राम् । अस्याः प्रियायाः वाम
ऊरुश्चलत्वं स्पन्दनं यास्यति प्राप्नुते । ऊरोः स्पन्दादिति विन्धादूर्वाः
प्राप्तिं सुवाससइति निमित्तनिदाने ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति । हे जलद तस्मिन् काले त्वदुपसर्पणकाले सा मत्प्रिया
लब्धं निद्रासुखं यया तादृशी स्याद्यदि स्याच्चेत् यनां निद्राग्रामन्वास्य
पश्चादासित्वेत्यर्थः । उपसर्गवशात्कर्मकत्वम् । स्तनितविमुखोर्गर्जित
पराङ्मुखोर्नि शब्दः सन् अन्यथा निद्राभङ्गः स्यादिति भावः । याममात्रं
प्रहरमात्रम् । द्वौ यामप्रहरौ समावित्यमरः । सहस्रं प्रतीकञ्च ।
प्रार्थनायां षोड् । शक्तयोरेकवारसरतस्य यामावधिकत्वात् स्वप्नेपि
तथा भवितव्यमित्यभिप्रायः । तथाच रतिसर्जने । एकवारवर्धिर्यामो
रतस्य परमोमतः । चन्द्रशक्तिमतेऽयूरोरद्भुतक्रमवर्तिनोरिति । याम
सहस्रस्य प्रयोजनमाह मा भूदिति । अस्याः प्रियायाः प्रणविनि प्रेवसि

माभूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्ध कथञ्चित्
 सद्यःकण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥ १०० ॥
 तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
 प्रत्याश्रस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ।
 विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
 वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥ १०१ ॥

मयि कथञ्चित् कष्टेण स्वप्नलब्धे सति गाढोपगूढं गाढालिङ्गनम् ।
 नयुंसके भावे क्तः । सद्यस्तत्क्षणं कण्ठात् च्युतः भुजलतयोर्यश्चिर्बन्धो यस्य
 तन्माभूत् मास्तु कथञ्चिल्लब्धालिङ्गनस्य विघातोमा भूदित्यर्थः । नचात्र
 निद्रांक्ति स्तामुन्निद्रामिति पूर्वोक्तेन विरुध्यते पुनः सप्तम्याद्यवस्थासु
 पाक्षिनिद्रासम्भवात् । तथा च रसरत्नाकरे । आसक्ती रोदनं निद्रा
 निर्लज्जानर्धवाग्भ्रमः । सप्तमादिषु जायन्ते दशाभेदेषु वासुके इति ॥ १०० ॥

तामिति । तां प्रियां स्वस्य जलकणिकाभिर्जलविन्दुभिः शीतले-
 नानिलेनोत्थाप्य प्रबोध्य । एतेन तस्याः प्रभुत्वाद्यजनानिलसमाधि-
 र्यज्यते । यथाह भोजराजः । मृदुभिर्मन्दैः पादे शीतलैर्यजनैः स्नो ।
 श्रुतौ च मधुरैर्गीतैर्निद्रातोबोधयेत्प्रभुमिति । अभिनवैर्मालतीनां जाल-
 कैः समं जातीमुकुलैः सह । सुमना मालती जातिरिति । साकं सत्रासमं
 सहेति । च्छारको जालकं स्त्रीवे कलिका कोरकः पुमानिति चामरः ।
 प्रत्याश्रस्तां सुस्थिताम् । अन्यत्र पुनस्तच्छ्रुतिताम् । श्रुतेः कर्त्तरि क्तः ।
 एतेनास्याः सौकुमार्यं गम्यते । त्वत्सनाथे त्वत्सहिते । गवाक्षे स्तिमित
 नयनां कोऽसाविति विस्मयाग्निश्चलनेषां मानिनीं मनस्विनीं जना-
 नौचित्यासहिष्णुमित्यर्थः । विद्युत् गर्भा अन्तःस्था यस्य स विद्युद्गर्भः
 अन्तर्लीनविद्युत्क इत्यर्थः । गर्भापवरकेऽन्तःस्थे गर्भाऽग्नौ कुक्षिणोऽर्भके
 इति शब्दार्थः । दृष्टिप्रतिघातेन वक्तुं खावलोक्तप्रतिबन्धकत्वात्
 विद्युता द्योतितव्यमिति भावः । धीरो धैर्यविशिष्टश्च सन् अन्यथाशील-
 त्वादिनैतदनाश्रयप्रसङ्गादिति भावः । स्तनितवचनैः स्तनितान्येव

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
तत्सन्देशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।
योऽहं त्वरयति पथि आम्यतां प्रेषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरवलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥१०२॥
इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
त्वामुत्कण्ठोच्छसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैवम् ।

वचनानि तैर्वक्तुं प्रक्रमेया उपक्रमस्य । विधयेषिण्ड । प्रेषाम्भामित्या-
त्मने पदम् ॥ १०१ ॥

सम्प्रति दूतस्य श्रोतृजनाभिमुखीकरणचातुरीमुपदिशति

भर्तुरिति । विधदा गतभर्तृका न भवतीति अविधवा सभर्तृका
हे अविधवे । अनेन भर्तृजीवनसूचनादनिष्टाशङ्कां वारयति । मां तव
भर्तुः प्रियं मित्रं प्रियसुहृदं तत्रापि हृदयनिहितैर्मनसि स्थापितै
स्तत्सन्देशैस्तस्य भर्तुः सन्देशैस्त्वत्समीपमागतं भर्तुः सन्देशकथनार्थ-
मागतमित्यर्थः । अम्बुवाहं मेघं विद्धि जानीहि । न केवलमहं वार्त्ता
हरः किन्तु घटकोऽपीत्याशयेनाह योऽम्बुवाहोमन्द्रस्निग्धैः स्निग्ध
गम्भीरैः ध्वनिभिः करणैः अवलानां स्त्रीणां वेश्यस्तासां मोक्षे मोक्षने
उत्सुकानि पथि आम्यतां अन्तिमापन्नानां प्रेषितानां प्रवासिनां पाश्या-
नामित्यर्थः अहं त्वरयति । पाश्यापकारिणो मे किमु वक्तव्यं
सुहृदुपकारित्वमिति भावः ॥ १०२ ॥

भर्तृसख्यादिज्ञापनस्य फलमाह

इतीति । इत्येवमाख्याते पवनतनयं हनूमन्तं मैथिली सीतेव सा
मत्प्रिया उन्मुखी उत्कण्ठया श्रोतृकणेन उच्छसितहृदया विकसितचित्ता
च सती त्वां वीक्ष्य सम्भाव्य सत्कृत्य अस्मात् भर्तृमैत्रीज्ञापनात्परं सर्वं
श्रोतव्यम् अवहित्ता अप्रमत्ता सती श्रोयति च । अत्र सीताहनूमदु-
पाख्यानादस्याः पातिव्रत्यं मेघस्य दूतगुणसम्पत्तिश्च अज्यते । तद्गुणास्तु
रसाकरे । ब्रह्मवारी वली धीरो मायावी मानवर्जितः । धीमानु-

श्रोष्यत्यस्मात्परमवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
 कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात्किञ्चिदूनः ॥१०३॥
 तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
 ब्रूयादेवं तव सहचरोरामगिर्याश्रमस्थः ।
 अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः
 पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥ १०४ ॥

दारोनिःशङ्को वक्ता दूतः स्थिरां भवेदिति । ननु वार्त्तामात्रश्रवणा
 दस्याः कोलाभ इत्याशङ्क्यार्थान्तरमुपन्यस्यति । हे सौम्य साधो सीम-
 न्तिनीनां बधूनाम् । नारी सीमन्तिनी बधूरित्यमरः । सुहृदा सुहृ-
 न्मुखेनोपनतः प्राप्तः । सुहृत्पदं विप्रलम्भशङ्कानिवारणार्थम् । कान्त-
 स्योदन्तो वार्त्ता कान्तोदन्तः । वार्त्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यादि-
 त्यमरः । सङ्गमात् कान्तसम्पर्कात् किञ्चिदूनः ईषदूनः तददेवानन्द-
 कारीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

सम्प्रति सन्दिशति

तामिति । हे व्यायुष्मन् प्रशंसायां मतुप् । परोपकारस्वाध्यजीवि-
 तेत्यर्थः । मम वचनं प्रार्थनावचनं तस्माच्च आत्मनः स्वस्योपकर्तुं च
 परोपकारेणात्मानं कृतार्थयितुमित्यर्थः । उपकारक्रियां प्रति कर्म-
 त्वेपि तस्यानुकरोतीत्यादिवत्सम्बन्धमात्रविवक्षायामात्मन इति षष्ठी न
 विरुध्यते । यथाह भारविः । सा लक्ष्मीरूपकुरुते यथा परेषामिति ।
 तथा श्रीहर्षश्च । साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं ऋतुं विहायसा गन्तुमिति ।
 तां प्रियामेवं ब्रूयात् भवानिति शेषः । किमिच्छाह हे अबले तव
 सहचरोभर्ता रामगिरेस्त्रिजकूटस्याश्रमेषु तिष्ठतीति रामगिर्याश्र-
 मस्थः सङ्गव्यापन्नः न ष्टतः । अमरश्चे हेतुमाह वियुक्तोवियोग प्राप्ते
 दुःखो सन् त्वां कुशलं पृच्छति । दुःखादित्यात् पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ।
 तथाहि सुलभविपदामयत्नसिद्धविपत्तीनां प्राणिनाम् एतदेव कुशलमेव
 पूर्वाभाष्यम् एतदेव प्रथममवश्यं प्रवच्यम् । कृत्वाश्चेत्यावश्यकार्थं
 पृच्छत्यर्थः ॥ १०४ ॥

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं
 साखेणाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।
 उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्त्ती
 सङ्कल्पेस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥१०५॥
 शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्तात्
 कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
 सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट
 त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥१०६॥

अङ्गेनेति । किञ्च दूरवर्त्ती दूरस्थः । नचागन्तुं शक्यतइत्याह
 वैरिणा विरोधिना विधिना दैवेन रुद्धमार्गः प्रतिबद्धवर्त्मा स ते सङ्क-
 चरः तनुना क्लेशेन गाढतप्तेनात्यन्तसन्तप्तेन साखेण साश्रुणा उत्कण्ठा
 वेदना अस्य जाता उत्कण्ठितः तेनेत्कण्ठितेन । तदस्य सञ्ज्ञातमित्या-
 दिना इतच्प्रत्ययः । उत्कण्ठतेर्वा कर्त्तरि क्तः । समधिकतरमधिक-
 मुच्छ्वसितीति समधिकतरोच्छ्वासी तेन दीर्घनिश्वासिनेत्यर्थः । अङ्गेन
 स्वशरीरेण प्रतनु क्लृप्तं तप्तं सन्तप्तमश्रुद्रुतमश्रुक्लिप्तम् । अश्रु नेत्राण्यु-
 रोदनश्चास्रमसु चेत्यमरः । अविरतोत्कण्ठमविच्छिन्नवेदनम् उष्णोच्छ्वासं
 तीव्रनिश्वासम् । तिग्मं तीव्रं खरं तीक्ष्णं चण्डमुष्णं समं स्मृतमिति
 हलायुधः । अङ्गं त्वदीयं तैः स्वसंवेद्यैः सङ्कल्पैर्मनोरथैर्विशत्येकीभव-
 तीत्यर्थः । अथ समरागित्वद्योतनाय नायकेन नायिकायाः समाना-
 वस्थत्वमुक्तम् ॥१०५॥

सम्प्रति स्वावस्थानिवेदनाय प्रस्तौति

शब्दाख्येयमिति । हे अबले यस्ते प्रियः सखीनां पुरस्तादग्रे
 आननस्पर्शं त्वन्मुखसम्पर्कं लोभात् शब्दाख्येयं शब्देन शब्दाख्येयम्
 उच्चैर्वाच्यमपि यत् तद्वचनमपीति शेषः । कर्णे कथयितुं लोलोलालसो
 ऽभूत् किल । लोलुपोलोलुभोलोलो लालसोललमटोपिधेति यादवः ।
 श्रवणविषयं कर्णपथम् अतिक्रान्तः तथा लोचनाभ्यामदृष्टः । अतिदूर-
 त्वाद्द्रुक् श्रोतुञ्च न शक्यइति भावः । स ते प्रियः त्वाम् उत्कण्ठया

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां वर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैकस्मिन् कचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥१०७॥

विरचितानि पदानि सुमिदन्तशब्दाः वाक्यानि वा यस्य तत्तथोक्तम् ।
पदं शब्दे च वाक्ये चेति विन्ध्यः । इदं वक्ष्यमाणं मन्मुखेनाह मन्मुखेन
सयव ब्रूते इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

सादृश्यप्रतिकृतिस्वप्नदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्यानि चत्वारि विर-
ह्णिनां विनोदस्यानानि तथाचोक्तं पताकायाम् । विद्योगावस्थामु प्रिय
जनसदृष्टानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वप्नसमये दर्शनमपि । तदङ्ग-
स्पृष्टानामुपगतवतां दर्शनमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि
गदितइति । तत्र सदृशवस्तुदर्शनमाह

श्यामास्विति । श्यामासु प्रियङ्गुलतासु । श्यामा तु महिलाङ्गया
लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फलीत्यमरः । अङ्गं शरीर-
मुत्पश्यामि सौकुमार्यादिसाम्यादङ्गमिति तर्कयामीत्यर्थः । तथा
चकितहरिणीनां प्रेक्षणे दृष्टिपातं शशिनि चन्द्रे वक्त्रच्छायां मुखकान्तिं
तथा शिखिनां वर्हिणां वर्हभारेषु वर्हसमूहेषु केशान् प्रतनुषु खल्पासु
नदीनां वीचिषु । अत्र वीचीनां विशेषणोपादानेन नानुक्तगुणग्रहो
दोषः भ्रूसाभ्यनिर्वाहाय महत्त्वदोषनिराकरणार्थत्वात्तस्येति । तदुक्तं
रसरत्नाकरे । नानुत्पादे गुणोत्कर्षे भोगोक्तौ दोषवारणे । विशेष-
णादिदोषस्य नास्त्यनुक्तगुणग्रहइति । भ्रूविलासान् । भ्रूपताकाइति
पाठे भ्रुवः पताकाइवेत्युपमितसमासः । उत्पश्यामीति सर्वत्र सम्ब-
ध्यते । तथापि नास्ति मनेनिर्हतिरित्याशयेनाह हन्तेति हन्त विघादे ।
हन्त हर्वेऽनुकम्पायां वाक्वारम्भविषादयोरित्यमरः । हे चण्डि अति
कोपने । चण्डस्त्वत्यन्तकोपनइत्यमरः । गौरादित्वात् डीष् । उपमान
कथनमात्रेण न कोपितव्यमिति भावः । कचिदपि कस्मिन्नप्येकस्मिन्
वस्तुनि ते तव सादृश्यं नास्त्येता न निर्हणोमीत्यर्थः । अनेनास्याः
सान्दर्भ्यमनुपममिति व्यज्यते ॥ १०७ ॥

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
असैस्तावन्मुहुरपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥ १०८ ॥
मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोः
लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु ।

सम्प्रति प्रतिकृतिदर्शनमाह

त्वामिति । हे प्रिये प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपितां कुपितावस्था
युक्तां त्वां त्वत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । धातवोगेरिकादयः । धातु वीतादि
शब्दादि गेरिकादिप्रतिपत्तिर्यादवः । ते एव रागा रञ्जकद्रव्याणि
तैर्धातुरागैः शिलायां शिलापट्टे आलिख्य निर्माय आत्मानं मां मत्-
प्रतिकृतिमित्यर्थः ते तव पित्रगताया इत्यर्थः चरणपतितं कर्तुं तथा
लेखितुं यावदिच्छामि तावदिच्छासमकालं मुहुरपचितैः प्रवृद्धैरश्वे-
रश्रुभिः कर्तृभिः मे दृष्टिरालुप्यते आन्रियतइत्यर्थः । ततोदृष्टिप्रति-
बन्धाश्लेषेण प्रतिबध्यतइति भावः । क्रूराधातुकः । दृशंसोधातुकः
क्रूरइत्यमरः । कृतान्तो देवम् । कृतान्तोऽयमसिद्धान्त देवाकुशलकर्म-
स्वित्यमरः । तस्मिन्नपि चित्रेपि नावावधेः । युष्मदस्सदोः षष्ठीचतुर्थी
द्वितीयास्थयोर्वाङ्माविति नावादेशः । सङ्गमं सहवासं न सहते ।
सङ्गमलेखनमप्यावयोरसहमानं देवमावयोः सङ्गं न सहतइति किमु
वक्तव्यमित्यदिशब्दार्थः ॥ १०८ ॥

अधुना स्वप्नदर्शनमाह

मामिति । सुप्तस्य विज्ञानं स्वप्नः । स्वप्नः सुप्तस्य विज्ञानमिति विश्वः ।
सन्दर्शनं सम्बन्धः । दर्शनं समये शास्त्रे दृष्टेः स्वप्नेऽदृष्टिर्न सम्बिदीति शब्दा-
र्थे । स्वप्नसन्दर्शनानि स्वप्नज्ञानानि ज्ञातृदृष्टादिवत्त्वामान्यविशेषभावेन
सहप्रयोगः । तेषु मया कथमपि महता प्रयत्नेन लब्धाया गृहीताया

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
 मुक्तास्थूलास्तरुकिशलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥१०६॥
 भित्त्वा सद्यः किशलयपटान् देवदारुद्रुमाणां
 ये तत्क्षीरसुतिसुरभयोदक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
 आलिङ्गन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
 पूर्वस्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥११०॥

दृष्टायाइति यावत् ते तव निर्दयास्त्रेषोऽगाढालिङ्गनं सद्य इत्युक्तस्य
 निर्दयास्त्रेणार्थमित्यर्थः । षष्ठी हेतुप्रयोगइति षष्ठी । आकाशे निर्वि-
 षये प्रणिहितभुजं प्रसारितबाहुं मां पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां मुक्ता
 मौक्तिकानीव स्थूलाः अश्रुलेशा वाष्पविन्दवस्तरुकिशलयेषु । अनेन
 चेलाञ्चलेनाश्रुधारणासमाधिर्ध्वन्यते । बहुशो न पतन्तीति न किन्तु पत-
 न्त्येवेत्यर्थः । निश्चये नञ्द्वयप्रयोगः । तथाचाधिकारसूत्रस्मृतिनिश्चय
 सिद्धार्ये नञ्द्वयप्रयोगः सिद्धइति । महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ
 यदि । देशभ्रंशो महादुःखं मरणञ्च भवेत् भ्रवमिति क्षितौ देवता-
 श्रुपातनिषेधदर्शनाद्यक्षस्य मरणाभावसूचनार्थं तरुकिशलयेषु पतन्ती-
 त्युक्तम् ॥१०६॥

इदानीं तदङ्गस्पृष्टवस्तुस्पर्शनमाह

भित्त्वेति । देवदारुद्रुमाणां किशलयपटान् पल्लवपुटान् सद्यो
 भित्त्वा तत्क्षीरसुतिसुरभयक्लेषां देवदारुद्रुमाणां क्षीरसुतिभिः क्षीर
 निखन्देः सुरभयः सुगन्धयः तुषाराद्रिजातत्वे लिङ्गमिदं ये वाता
 दक्षिणेन दक्षिणमार्गेण । तृतीयाभिधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्
 तृतीया समेन यातीतिवत् तत्रापि करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात् कर्तृ-
 करणयोरेव तृतीयेति भाष्यकारः । प्रवृत्ताश्चलिताः हे गुणवति
 सौशील्यसौकुमार्यादिगुणसम्पन्ने ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं प्राक् रभि
 र्वतैस्तवाङ्गं स्पृष्टं भवेद्यदि किलेति सम्भावितमेतदिति बुद्धेः प्रत्यर्थः
 वार्त्तासम्भावयोः किलेत्यमरः । मया आलिङ्गन्ते आस्त्रिष्यन्ते । वायूनां

संक्षिप्येत क्षणइव कथं दीर्घयामा चियामा
 सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।
 इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे
 गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥१११॥
 नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे
 तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मागमः कातरत्वम् ।

स्पृश्यत्वेऽप्यमूर्त्तत्वेनालिङ्गनायेगादालिङ्गन्तइत्यभिधानं यत्तस्योन्मत्त-
 त्वात् प्रलपितमित्यदोषइति वदन्निरुक्तकारः स्वयमेवोन्मत्तप्रलापी-
 त्यपेक्षणीयः ॥ ११० ॥

संक्षिप्येतेति । दीर्घा यामाः प्रहरा यस्यां सा दीर्घयामा विरह
 वेदनया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः । त्रियामा रात्रिः । आद्यन्तयोरर्द्धयाम-
 योर्दिनव्यवहारात् त्रियामेति क्षीरस्वामी । क्षणइव कथं केन प्रका-
 रेण संक्षिप्येत लघूकियेत अहरपि सर्वावस्थासु सर्वकालेष्वित्यर्थः ।
 मन्दमन्दो मन्दप्रकारः । प्रकारे गुणवचनस्येति द्विरुक्तिः । कर्म-
 धारयवदुत्तरेष्विति कर्मधारयवद्भावात्सुपोलुक् । मन्दमन्दातपमत्यल्प
 सन्तापं कथं स्यात् । हे चटुलनयने चञ्चलाक्षि इत्थम् अनेन प्रकारेण
 दुर्लभप्रार्थनमप्राप्यमनोरथं मे मम चेतो गाढोष्माभिरतितीव्राभिः
 त्वद्वियोगव्यथाभिरशरणमनार्थं कृतम् ॥ १११ ॥

नच मदीयदुर्दृशाश्रवणद्वेतथमित्याह

नन्विति । नन्वित्यामन्वये । प्रश्रावधारणानुज्ञानुनयामन्वये नन्वि-
 त्यमरः । ननु प्रिये बज्रं विगणयन् श्रुयान्ते सत्येवमेवं करिष्यामी-
 त्यावत्तयन् आत्मानमात्मनैव स्वेनैव । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति
 तृतीया । अवलम्बे धारयामि यथाकथञ्चिज्जीवामीत्यर्थः । तत्त-
 स्मात्कारणात् हे कल्याणि सुभगे त्वत्सोभाग्येनैव जीवामीति भावः ।
 बज्रादिभ्यश्चेति ङीष् । त्वमपि नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीषत्वं मागमः

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ११२ ॥
शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानन्यान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ ११३ ॥

मागच्छ । न माङ्गेगइत्यङ्गमाभावः । तादृक्मुखिनोरावयोरीदृशि
दुःखे कथं न विभेमीत्याशङ्क्याह कस्येति । कस्य जनस्यात्यन्तं नियतं
सुखम् उपनतं प्राप्तम् एकान्ततो नियमेन दुःखं वा उपनतं किन्तु
दशा अवस्था चक्रस्य रथाङ्गस्य नेमिस्तदन्तः । चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते
नेमिः स्त्री स्यादधिः पुमानित्यमरः । तस्याः क्रमेण परिपाद्या ।
क्रमः शक्नो परीपाद्यामिति विश्वः । नीचैरधः उपरि च गच्छति प्रव-
र्त्तते । एवं जन्तोः सुखदुःखे पर्यावर्त्तते इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

नच निरवधिक्रमेतदुःखमित्याह

शापान्तइति । पाणौ शार्ङ्गयस्य स तस्मिन् शार्ङ्गपाणौ । सप्तमी
विशेषणइत्यादिना बद्धव्रीहिः । प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तमौ
भवतइति वक्तव्यात् पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः । भुजगः शिष्यश्च शयनं
तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तः शापावसानम् । अन्यान् अवशिष्टान्
चतुरोमासान् मेघदर्शनप्रवृत्तिं हरिबोधनदिनान्तमित्यर्थः । दशदिव-
साधिक्यन्त्वत्र न विवक्षितमित्युक्तमेव । लोचने मीलयित्वा निमील्य
गमय धैर्येणातिवाहयेत्यर्थः । पश्चादनन्तरं त्वच्च अहच्च आवाम् ।
त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषः । त्यदादीनां मिथोदन्द्वे यत्परं
तच्छिष्यतइति अस्मदः शेषः । विरहे गुणितमेवं करिष्यामीति मन-
स्यावर्त्तितं तं तं वीक्षायां द्विरुक्तिः । आत्मनोरावयोरभिलाषं मनो-
रथं परिणतः शरच्चन्द्रिकाः यासां तासु क्षपासु राजिषु निर्वेक्ष्यावः
भोक्ष्यावहे । विप्रतेर्लट् । निर्वेशावृत्तिभोगयोरित्यमरः ॥ ११३ ॥

भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलम्बा पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सखनं विप्रबुद्धा ।
सान्तर्ह्रासं कथितमसक्तत् पृच्छतश्च त्वया मे
दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन् कामपि त्वं मयेति ॥११४॥
एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीना चकितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।

सम्प्रति तस्या मेघवच्चकत्वशङ्कानिरासायातिगूढमभिधेयमुपदिशति
भूयइति । हे अक्षरे भूयः पुनरप्याह त्वङ्कर्त्ता मन्मुखेनेति शेषः
मेघवचनमेतत् । किमित्यतश्चाह । पुरा पूर्वं पुराशब्दश्चिरातीते ।
स्यात्प्रबुद्धे चिरातीति निकटागामिके पुरेत्यमरः । शयने मे कण्ठलम्बापि
त्वम् । गलेबद्धस्य कथमपि गमनं न सम्भवेदिति भावः । निद्रां गत्वा
किमपि केन वा निमित्तेनेत्यर्थः । सखनं सशब्दं रुदती सती विप्र-
बुद्धा आसीरिति शेषः । असक्तत् बद्धशः पृच्छोरोदगहेतुमिति
शेषः । मे मम हे कितव त्वं कामपि रमयन्मया स्वप्ने दृष्टइति
त्वया सान्तर्ह्रासं यथातथा कथितञ्च इति त्वङ्कर्त्ता भूयश्चाहेति
योजना ॥ ११४ ॥

एतस्मादिति । एतस्मात् पूर्वाक्तात् अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानं लक्ष्यं
तस्य दानात्प्रापणात् मां कुशलिनं क्षेमवन्तं विदित्वा ज्ञात्वा हे चकित
नयने कुले भवात् कौलीनाल्लोकप्रवादात् एतवता कालेन परासुर्गो-
चेदागच्छतीति जनप्रवादादित्यर्थः । मयि विषये अविश्वासिनी मरण
शङ्किनी माभूः न भव । भवतेर्लुङ् न माङ्गिरागइत्यङ्गमप्रतिषेधः । नच
दीर्घकालविप्रकर्षात् पूर्वखे हनिवृत्तिः शङ्केप्रत्याह खेहानिति । किमपि
किञ्चित् निमित्तं न विद्यतइति शेषः । खेहान् प्रीतोः विरहे सत्यन्यान्
विप्रकर्षे सति ध्वंसिनो विनश्वरानाजः तत्तथा न भवतीत्यभिप्रायः ।
किन्तु ते खेहा अभोगात् विरहे भोगाभावाद्धेतोः । प्रसज्यप्रतिषेधेपि

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-
 दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥ ११५ ॥
 आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदयशोकां सखीं ते
 शैलादाशु चिनयनदृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।
 साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि
 प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥ ११६ ॥

नञ्समासः । इष्टे वस्तुनि विषये उपचितो रसः खादो येषु ते उप-
 चितरसाः सन्तः प्रवृत्तव्यवहार इत्यर्थः । रसो गन्धे रसः स्वादे तिक्तादौ
 विषयरागयोरिति विश्वः । प्रेमराशीभवन्ति वियोगासहिष्णुत्वमापद्यन्त
 इत्यर्थः । स्नेहप्रेमणोरवस्थाभेदाद्भेदः । तदुक्तम् । आलोकनाभि-
 लाषौ रागस्नेहौ ततः प्रेमा । रतिश्चङ्कारो योगे वियोगतोर्विप्रलम्भ-
 स्वेति । तदेव स्फुटीकृतं रमाकरे । प्रेक्षा दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ता
 त्वभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात् स्नेहस्तत्प्रवर्णक्रिया । तद्वि-
 योगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्तनम् प्रवृत्तारस्तत्समं क्रीडा संयोगः सप्तधा
 क्रमादिति ॥ ११५ ॥

इत्थं स्वकुशलं सन्दिश्य तत् कुशलसन्देशानयनमिदानीं याचते
 आश्वास्येति । प्रथमविरहोदयशोकां तीव्रदुःखा ते सखीमेवं
 पूर्वोक्तरीत्या आश्वास्य प्रबोध्य चिनयनस्य चाम्प्रकस्य दृष्टेण दृष्टमे-
 णोत्खाता अवधारिताः कूटाः शिखराणि यस्य तस्मात् । कूटोऽस्त्री
 शिखरं प्रवृत्तमित्यमरः । शैलात् कैलासात् आशु निवृत्तः सन् साभि-
 ज्ञानं सलक्षणं यथातथा प्रहितं प्रेषितं कुशलं येषु तेस्तस्यास्वत्सव्या
 वचोभिर्ममापि प्रातःकुन्दप्रसवमिव शिथिलं दुर्बलं जीवितं धारयेथाः
 स्थापय । प्रार्थनायां लिङ् ॥ ११६ ॥

सम्प्रति मेघस्य प्रार्थनाङ्गीकारं प्रश्नपूर्वकं पृच्छति

कच्चिसौम्य व्यवसितमिदं बन्धुक्त्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्नखलु भवतोधीरतां कल्पयामि ।
निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः
प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ ११७ ॥

कच्चिदिति । हे सौम्य साधो इदं मे बन्धुक्त्यं बन्धुकार्थम् । देव-
दत्तस्य गुरुकुलमितिवत्प्रयोगः । व्यवसितं कच्चित् करिष्यामीति
निश्चितं किम् । कच्चित् कामप्रवेदन इत्यमरः । अभिप्रायज्ञापनं काम
प्रवेदनम् । न च ते तूष्णीम्भावादनङ्गीकारं शङ्के यतस्ते स एवोचित
इत्याह प्रत्यादेशात् करिष्यामीति प्रतिवचनात् । उक्तिराभाषणं वाक्य
मादेशोवचनं वच इति शब्दार्णवे । भवतस्तव धीरतां गम्भीरत्वं न कल्प-
यामि न समर्थये खलु । तर्हि कथमङ्गीकारज्ञानं तत्राह याचितः सन्
निःशब्दोऽपि निर्गर्जितोऽपि व्यप्रतिजानानोपीत्यन्यत्र चातकेभ्यो जलं
प्रदिशसि ददासि । युक्तश्चेतदित्याह हि यस्मात् सतां बन्धुवशात्
प्रणयिषु याचकेषु विषये ईप्सितार्थक्रियैवापेक्षितार्थसम्पादनमेव प्रत्युक्तं
प्रतिवचनं क्रिया केवलमुत्तरमित्यर्थः । नीचोवदति न कुरुते न
वदति सज्जनः करोत्येवेति भावः ॥ ११७ ॥

(अत्र मङ्गिनाथसम्मतः प्रत्यादेशादिति पाठस्तद्याख्यानञ्च न
समोचीनतया सङ्गच्छते । तस्मादस्माभिः “प्रत्याख्यातुमिति पाठः
प्रत्याख्यातुं न करिष्यामीतिप्रतिवक्तुं भवतोधीरतां तूष्णीम्भावं न
कल्पयामि न समर्थये खलु तवायं तूष्णीम्भावो न प्रत्याख्यानसूचक
इत्यर्थः” इति व्याख्यानञ्च समधिकहृद्यतयानुमन्यते ।)

सम्प्रति स्वापराधसमाधानपूर्वकं स्वकार्यस्यावश्यकत्वात् प्रार्थय-
मानो मेघ विवृणोति

एतदिति । हे जलद सौहार्दात्सुहृद्भावात् वा । हृद्गमसिन्धुन्ते
पूर्वपदस्य चेत्यभयपदवृद्धिः । विधुरोवियुक्त इति हेतोः । विधुरन्तु

एतत् कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्तिनो मे
 सौहार्दाद्वा विधुरइति वा मय्यनक्रोशबुद्ध्या ।
 इष्टान् देशान् जलद विचर प्रावृषा सम्भृतश्री
 र्माभूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥११८॥

इति श्रीमहाकवि कालिदासकृतं मेघदूतं
 समाप्तम् ।

प्रविशेवइत्यमरः । मयि विषये अनक्रोशबुद्ध्या करुणबुद्ध्या वा
 अनुचिता तव अननुरूपा या प्रार्थना प्रियां प्रति सन्देशं मे हरेत्येवं-
 रूपा तत्र वर्त्तिनः निर्बन्धपरस्य मे मम एतत् सन्देशहरणरूपं प्रियं
 कृत्वा सम्पाद्य प्रावृषा वर्षाभिः सम्भृतश्रीरुपचितशोभः सन् इष्टान्
 स्वाभिलषितान् देशान् विचर यथेष्टदेशेषु विहरेत्यर्थः । देशकालाध्व
 गन्तव्याः कर्मसंज्ञाह्यकर्मणामिति वचनात् सकर्मकत्वम् । एव क्षण-
 मपि ते तव विद्युता कलत्रेणेति शेषः विप्रयोगो विरहो माभून्मास्तु ।
 माङ्गित्याश्रयि लुङ् । अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात् कुर्यादाश्रयमुत्तमम् ।
 सर्वत्र व्याप्यते विद्वान् नायकेच्छानुरूपिणीमिति सारसतालङ्कारे
 दर्शनात् काव्यान्ते नायकेच्छानुरूपोऽयमाशीर्वाद्ः प्रयुक्तइत्यनुसन्धेय-
 मिति ॥ ११८ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां मेघ
 सन्देशव्याख्यायां सङ्गीवन्यामन्तरमेघः समाप्तः ।